

Van: Werkgroep Economie

Aan: programmacommissie Groen Links

Datum: 13 juni 2020

Onderwerp: Input verkiezingsprogramma vanuit de Werkgroep Economie

Beste leden van de programmacommissie,

Door de huidige sociaaleconomische crisis begint zichtbaar te worden dat keuzes dienen te worden gemaakt voor het bestendigen en verbeteren van onze economie. Vanuit de Werkgroep Economie is het afgelopen jaar in diverse salons, met inbreng van verschillende participanten en groepen, de vraag opgepakt: hoe kunnen we waarden als solidariteit, gelijke kansen, duurzaamheid en sociale bescherming structureel goed vorm geven? De relevantie van deze thema's is met de crisis alleen maar toegenomen en geeft sturing aan de vraag "Hoe herstarten we de economie en samenleving op een groene en linkse manier?"

Dit document vormt een samenvatting van de prioriteiten van de Werkgroep Economie voor het verkiezingsprogramma. In de bijlagen zijn de uitgebreidere notities opgenomen.

Hierbij gaan we in op de volgende acht thema's:

1. **Naar een evenwichtige arbeidsmarkt** (zie de samenvatting en de paragraaf [arbeidsmarkt](#));
2. **Naar eerlijke en eenvoudigere belastingen** (zie de samenvatting en de paragraaf [belastingen](#));
3. **Naar passende woningen voor lagere en middeninkomens** (zie de samenvatting);
4. **Naar versteviging van ons solidaire en collectieve pensioenstelsel** (zie de samenvatting);
5. **Koerswijziging naar een stevigere publieke sector** (zie de samenvatting en de paragraaf [overheid](#));
6. **Bescherming verliezers handelspolitiek en globalisering** (zie de samenvatting en de paragraaf [globalisering](#));
7. **Naar een coöperatieve Nederlandse opstelling in Europa** (zie de samenvatting en de paragraaf [Europa](#));
8. **Van neoklassie economie naar heterodoxe economie** (zie de samenvatting en de paragraaf [pluralistische economie](#)).

We hopen hiermee een bijdrage aan het verkiezingsprogramma te kunnen leveren en vanzelfsprekend zijn we graag bereid om een en ander in een gesprek verder toe te lichten.

Namens de Werkgroep Economie,

Tinka den Arend, Corné Buijs, Tim Crijns, Annelies van Egmond, Jeroen Huisman, Imran Hyder, Alfred Kleinknecht, Kasper Köhler, Senna Maatoug, Pleuntje van Meer, Joop Schippers

Samenvatting

1) Naar een evenwichtige arbeidsmarkt → Zie de paragraaf "[arbeidsmarkt](#)"

De flexibiliteit in de Nederlandse arbeidsmarkt is doorgeschoten. Er ligt een groeiende nadruk op goedkope contracten, in plaats van op kwaliteit van arbeid en dienstverlening. Hierdoor komen velen structureel in de knel, zoals ook bevestigd door de WRR en de commissie Borstlap. In feite is het arbeidsmarktbeleid gedelegeerd aan werkgevers, met een sterke machtspositie voor het bedrijfsleven ten koste van werkenden. De overheid moet regie nemen om deze disbalans te herstellen, en de positie van werkenden op de arbeidsmarkt versterken.

1. Grip op geld: Gelijk werk, gelijk contract, gelijk inkomen en gelijkere bescherming.

- Laat de inhoud van het werk de contractvorm bepalen, zodat er geen ruimte meer is voor goedkope ontwijkconstructies.
- Voorkom oneerlijke concurrentie, waarbij werkenden in vaste contracten worden uitgespeeld tegen de flexibele schil, door flexibele arbeid duurder te maken dan vaste contracten. Hierdoor wordt het extra risico voor de flexwerker ook beloond.
- Ontwikkel een collectieve sociale schil van contract-neutrale basisvoorzieningen die dezelfde basisrechten en -plichten geven voor vast en flexibel werk.

2. Grip op werk vraagt om autonomie.

- Maak een goede kwaliteit van werk een doel van de overheid als werkgever en aanbesteder.
- Versterk de positie van werkenden met een actiever arbeidsmarktbeleid.
- Versterk de positie van werkenden door hun onderhandelingsmacht te vergroten.

3. Grip op het leven vraagt om een goede balans tussen werk en privé.

- Schep meer keuzevrijheden voor mensen rondom de hoeveelheid werkuren en creëer langdurige collectief betaalde verlofregelingen voor zorg.
- Investeer in gratis, kwalitatief goede kinderopvang.
- Maak de drie condities van goed werk en de verdeling hiervan over de bevolking tot basis van overheidsbeleid en volg deze in de monitor Brede Welvaart.
- Tenslotte: het onvoorwaardelijk basisinkomen wordt vaak genoemd als alternatief voor het huidige toeslagensysteem en voor een betere balans tussen werk en privé. Dit werkt echter averechts en niet-solidair uit. Ook ontstaat een betaalbaarheidsprobleem. Zet daarom in op verbetering van onze sociale zekerheid, in plaats van op een dure schijnoplossing. Zie: [motie](#)

2. Naar eerlijke en eenvoudigere belastingen → Zie de paragraaf "[belastingen](#)"

De lasten op arbeid zijn flink gestegen in Nederland, terwijl de belasting op vermogen juist sterk is gedaald. Vooral voor de laagste inkomens leidde dit tot achterblijvende koopkracht. Bovendien worden veel ambities niet waargemaakt, zoals van de vele aftrekgeregelingen, van niet verzilverde heffingskortingen en van het door problemen geteisterde toeslagensysteem. Het Nederlandse stelsel van belastingen en sociale zekerheid moet eerlijker en eenvoudiger. Laten we ons richten op een nieuw integraal pakket, met koopkrachtverbetering voor de lagere en middeninkomens in 2030, waar we geleidelijk naartoe groeien.

1. Een eerlijkere verdeling tussen arm en rijk.

- Schaf de jaarlijkse subsidie op eigenwoningbezit af.
- Pak belastingontwijking via box 2 (B.V.-ondernemers / 'aanmerkelijkbelanghouders') aan.
- Werk stapsgewijs toe naar afschaffing van het boxenstelsel, allereerst door de tarieven in de verschillende boxen langzaam gelijk te trekken.
- Maak de vennootschapsbelasting hoger en effectiever.
- Schaf regelingen af die vooral voordeel bieden voor de rijkste Nederlanders (familiebank, box 3 bij schuld, voordelen in het erfrecht, vrijstelling schenkbelasting bij aankoop huis).
- Maak de inkomstenbelasting weer progressiever door meer schijven in te voeren, met in ieder geval een lagere eerste schijf en een schijf van 65% voor topinkomens.

2. Verlaging van de lasten op arbeid en een geleidelijk meer gelijke belastingdruk voor werknemers, zzp'ers en gepensioneerden.

- Oormerk bestaande belastingen (bijv. erf- en schenkbelasting) voor bijdragen aan de Zorgverzekeringswet, zodat de daaraan gekoppelde lasten op arbeid omlaag kunnen.
- Verbreed de belastinggrondslag door de:
 - plicht tot inhouding en afdracht belasting voor digitale platforms uit te breiden,
 - fiscale behandeling van werknemers, zzp'ers en dga's gelijk te trekken,
 - hypotheekrenteaftrek af te schaffen,
 - AOW geleidelijk te fiscaliseren en
 - aftrekbaarheid pensioenpremies te beperken tot grens werknemersverzekeringen.

3. Stimulering van klein ondernemerschap.

- Voer een belastingkorting bij het in dienst nemen van eerste werknemers door kleine ondernemers in.
- Introduceer een lager vpb-tarief voor kleine startende ondernemers.
- Verhoog de kleinschaligheidsinvesteringsaftrek voor startende ondernemers.

4. Inkomenszekerheid en gelijke kansen.

- Verhoog het minimumloon in twee stappen: een verhoging van 16% per direct, genoeg om de zorgtoeslag af te kunnen schaffen, en stapsgewijs naar €14 voor vaste contracten en €16 voor flexibele contracten aan het eind van de komende kabinetsperiode. Werkgevers worden gecompenseerd door een lagere bijdrage voor de Zorgverzekeringswet.
- Voer gratis kinderopvang, scholing, en sport en cultuur in voor kinderen tot 12 jaar.
- Ontkoppel sociale zekerheid en huishoudenssituatie om individuele inkomenszekerheid en zelfstandigheid te waarborgen.

5. Een effectieve stimulans voor groene innovatie door hogere belasting op milieuvervuiling.

- Zorg voor een effectieve beprijzing van (vervuilend) vervoer.
- Pas het btw-tarief aan voor duurzame producten.
- Maak btw-aftrek van zonnepalen ook mogelijk voor zzp'ers.
- Schaf de degressiviteit van de energiebelasting op elektriciteit en gas af tussen nu en 2030.
- Voer een heffing op CO₂ en andere luchtvervuilende emissies (SO_x, NO_x en fijnstof) in.

3. Naar passende woningen voor lagere en middeninkomens

Voor steeds meer Nederlanders is het moeilijk om een passende woning te vinden door schaarste en sterk stijgende huren en huizenprijzen. Tegelijkertijd worden huizen steeds meer als beleggingsobject gezien. De huidige spiraal leidt tot een structureel tekort aan woningen. Samen met de verduurzamingsagenda, vraagt dit om sterkere coördinatie van het rijk, door:

- Een nationale bouwagenda te introduceren, zodat op een duurzame manier voldoende (sociale) woningen worden gebouwd. Het uitgangspunt moet zijn dat de sociale woningvoorraad ook bedoeld is voor middeninkomens, waarbij rekening gehouden wordt met veranderingen in de samenleving, zoals de toename van eenpersoonshuishoudens.
- Afschaffing van de verhuurdersheffing, zodat woningcorporaties weer kunnen investeren in goede woningen en verduurzaming.
- Het puntenstelsel door te trekken tot een huurprijs van €1300 per maand, waardoor woningen die nu tegen bizarre prijzen in de vrije sector worden verhuurd weer gereguleerd worden. Geef huurders en verhuurders van deze woningen toegang tot de Huurcommissie.
- De inkomensgrens voor woningen tot ca. €700 per maand te handhaven. Laat corporaties ook woningen bouwen met een hogere huurprijs voor midden- en hogere inkomens.
- In te zetten op de bekendheid van huurdersrechten en de Huurcommissie. De Huurcommissie dient tegelijkertijd structureel meer budget te krijgen, om te voorkomen dat de huidige wachtlijsten nog langer worden.
- De vrijstelling van schenkbelasting tot €100.000 af te schaffen, evenals de mogelijkheid tot het oprichten van een familiebank. Het jaagt de huizenprijzen op en benadeelt starters die geen rijke ouders hebben. (zie ook onder Belastingen, punt 1)

4. Naar versteviging van ons solidaire en collectieve pensioenstelsel

De Sociaal Economische Raad heeft juni 2019 een Pensioenakkoord gesloten. GroenLinks staat achter dit akkoord, wat in het afgelopen jaar nader is uitgewerkt, maar wil deze nadere uitwerking van het Pensioenakkoord toetsen aan de doelen ervan. We hechten met name aan waarden als solidariteit en collectiviteit, en willen die verstevigen door:

- De verhouding tussen de drie pijlers van het pensioen te verbeteren. Daarvoor moet de AOW substantieel worden verhoogd, wat dankzij de koppeling automatisch gebeurt als het minimumloon zoals door ons voorgesteld wordt verhoogd. Tegelijkertijd betalen rijkere ouderen meer mee door fiscalisering van de AOW.
- Stabiele pensioenen als onderliggend doel te nemen. Zorg dat een transitie naar een nieuw stelsel niet leidt tot winnaars en verliezers, maar dat dit op evenwichtige manier wordt vormgegeven met adequate compensatie waar nodig.
- Specifieke aandacht voor de positie van flexwerkers, zzp'ers en voor werknemers die bij een werkgever werken zonder pensioenregeling. Dat ook deze doelgroepen een pensioen kunnen opbouwen, moet een belangrijke randvoorwaarde zijn voor verdere steun van GroenLinks.

5. Koerswijziging naar een stevigere publieke sector → Zie de paragraaf “Taak van de [overheid](#)”

De laatste decennia heeft de overheid steeds meer verantwoordelijkheid bij bedrijven en individuen gelegd en daarmee taken en verantwoordelijkheden afgeschoven. De effecten hiervan zijn dat eigen belang en deelbelang zwaarder zijn gaan wegen, ten koste van het algemeen belang. Een duurzame economie kan niet zonder een stevige publieke sector en gerichte overheidsinterventies. Daarnaast heeft decentralisatie in veel gevallen geleid tot schadelijke concurrentie tussen gemeenten en provincies. Een forse koerswijziging is geboden.

1. Een gelijk speelveld.

- Kleine ondernemingen lopen nu het risico te worden uitgebuit door de machtigste partijen in de keten. Trek de EU-richtlijn ‘Oneerlijke handelspraktijken landbouw- en voedselvoorzieningsketen’ daarom door naar alle sectoren.
- Geef kleine ondernemingen dezelfde bescherming als consumenten bij de inkoop van generieke diensten zoals energie of telecom (14 dagen bedenktijd, alleen schriftelijk afsluiten contracten, lage boete bij voortijdig overstappen etc.).
- Verlaag de maximale betaaltermijn voor kleine ondernemingen van 60 dagen naar 30 dagen.
- Verlaag het griffierecht voor kleine ondernemingen.
- Geef kleine ondernemingen aanvullende huur(verhogings)bescherming bij huur van middenstandsbedrijfsruimte. Beperk maximale huurverhoging ook na de eerste vijf jaar.
- Laat de Autoriteit Consument en Markt (ACM) niet alleen optreden bij klachten van consumenten, maar ook bij klachten van zzp’ers en kleine ondernemers.

2. Het beteugelen van externe effecten.

- Economische activiteiten met negatieve bijeffecten moeten worden beperkt in omvang dan wel hun beslag op milieu en ruimte. Het gaat daarbij zowel om ecologisch schadelijke neveneffecten (transport, veeteelt, industrie) als om sociaaleconomisch schadelijke neveneffecten (platformeconomie, trustsector, flexwerk).
- De Rijksoverheid dient weer een coördinerende rol op zich te nemen om schadelijke concurrentie tussen gemeenten en provincies te voorkomen.

3. Het verstevigen van publieke infrastructuur en nutsvoorzieningen.

- Zorg voor publieke uitvoering, ontwikkeling en beheer van nutsvoorzieningen in brede zin, inclusief de energie-, kennis-, data- en cultuurinfrastructuur.
- Behoud het openbaar vervoer als een publieke verantwoordelijkheid en investeer in internationaal treinverkeer om de luchtvaart terug te kunnen dringen. Werk aan het introduceren van rechtstreekse treinverbindingen naar o.a. Barcelona, Wenen en Milaan en aan infrastructuur voor hogesnelheidstreinen richting o.a. Frankfurt, Hannover en Hamburg.
- Voor de (economische) toekomst van Nederland zijn investeringen in kennis en onderwijs essentieel: zorg daarom voor voldoende docenten, door hogere lonen en lagere werkdruk.
- Investeer in (hoger) onderwijs en onderzoek zodat Nederland weer bij de Europese top gaat horen en de achterblijvende kennisinvesteringen van het bedrijfsleven kan ‘compenseren’.
- Het (digitale) betalingsverkeer en het beheer van risicovrij spaargeld zijn een publieke taak. Vorm de Volksbank om tot nationale spaar- en betaalbank.

4. Tegen depolitisering, voor een politieke visie op economisch beleid.

- Decentralisatie heeft in veel gevallen geleid tot schadelijke concurrentie tussen gemeenten en provincies: intensiveer en centraliseer daarom overheidsingrijpen.
- Voer een conjunctuur-stabiliserend beleid ten aanzien van bestedingen en belastingen.
- Voorkom dat vitale bedrijven, bijvoorbeeld in de voedsel- en energievoorziening of de levering van schaarse grondstoffen, vertrekken of in buiten-Europese handen vallen.

6. Bescherming verliezers handelspolitiek en globalisering → Zie de paragraaf "[Globalisering](#)"

Globalisering en internationale handel hebben de wereld veel goeds gebracht, maar leiden ook tot sociale spanningen en ecologische onhoudbaarheid. Volledige vrijhandel kan een sterke asymmetrie veroorzaken, zowel tussen landen als binnen landen, zoals we dat ook zien binnen de Europese Unie. Daarbij heeft internationale handel vaak negatieve ecologische en sociaaleconomische neveneffecten, bijvoorbeeld doordat productie verschuift naar landen met minder strenge milieu- of arbeidsregelgeving. Het is dan ook cruciaal om de 'verliezers' in de samenleving, zowel sociaal als ecologisch, te beschermen. Wat ons betreft kan dat het beste in Europees verband.

1. Europese samenwerking op het gebied van handelspolitiek.

- Pleit in de EU voor een vliegtaks, tenminste even hoog als de nieuwe Oostenrijkse heffing.
- Bevorder verduurzaming van schepen en vrachtwagens, bijvoorbeeld via een CO₂-heffing.
- Bevorder eerlijke beprijzing van producten door verplichte *True Pricing*-mechanismen, waarin alle externaliteiten worden meegenomen.
- Voer ketenaansprakelijkheid in, waarbij bedrijven aan het eind van de keten verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor strafbare delicten aan het begin van de keten.
- Breid de reikwijdte van internationaal gestandaardiseerde keurmerken (zoals CE) voor productveiligheid uit naar beperking van ecologische en sociale uitwassen, zodat ze garanderen dat een product onder eerlijke en schone omstandigheden geproduceerd is.
- Definieer op Europees niveau bepaalde strategische sectoren en producten die worden uitgesloten van handelsverdragen, zoals energie en voedsel (in lijn met het huidige beleid t.a.v. staatsveiligheid). Geef ruimte aan minder ontwikkelde landen om hetzelfde te doen.

2. Handel met oog voor de belangen van ontwikkelingslanden.

- Geef ontwikkelingslanden steun om de productiviteit op duurzame wijze te verhogen en meer te verdienen aan de export. Ze mogen hun eigen markten beschermen.
- Gebruik handelsverdragen om *dumping* te bestrijden en voor opwaartse convergentie.

3. Handelsakkoorden met positieve sociale en ecologische effecten in plaats van negatieve.

- Maak de doelstellingen uit het klimaatakkoord van Parijs onderdeel van elk handelsakkoord.
- Stop de onderhandelingen over het EU China Investment Agreement, dat Chinese bedrijven in staat zal stellen om eenvoudig te investeren in Europese bedrijven.
- In lijn met de recent aangenomen TK-motie (juni 2020): stem niet in met het EU Mercosur (Argentinië, Brazilië, Paraguay, Uruguay) Comprehensive Free Trade Agreement zolang de EU onvoldoende handvatten krijgt om de grootschalige kap van de Amazone te stoppen.
- Gebruik de internationale onderhandelingen over elektronische handel (e-commerce) om consumenten en kleine ondernemingen te beschermen tegen internationale

platformbedrijven, een gelijk speelveld te bewaken, en belastingen te heffen daar waar de handel gedreven wordt, maar ook om eerlijke en schone producten te garanderen.

- Gebruik de Brexit-onderhandelingen om ‘vervuilende’ handel te belasten, en schone handel aan te moedigen.
- Voorkom goedkeuring van het CETA-verdrag door de Eerste Kamer.
- Voorkom International Dispute & Settlement Agreements die staatssoevereiniteit ondermijnen. Geschillenbeslechting zal altijd via de nationale rechter of het Europees Hof van Justitie moeten gaan.

7. Naar een coöperatieve Nederlandse opstelling in Europa → Zie de paragraaf “De [euro](#) en Europa”

De EU heeft Nederland als open economie veel gebracht, maar recente Nederlandse regeringen behandelen haar vooral als een kostenpost. Het is niet in ons nationaal, noch in het Europees belang als het Nederlandse kabinet zich bij onderhandelingen restrictief opstelt, zoals recent bij de EU-begroting of bij de hulp aan zwaar getroffen regio’s in Zuid-Europa. Nederland moet zich dan ook coöperatiever op gaan stellen in de EU. Daarbij komt dat de sterke Nederlandse concurrentiekracht, die ons via handel veel welvaart en banen oplevert, een keerzijde heeft: ons exportoverschot is het importoverschot van anderen. Echte economische convergentie is nodig om de werkloosheid en armoede in delen van de EU te bestrijden.

- Stimuleer hogere lonen in Nederland, zowel om oneerlijke concurrentie tegenover andere EU-landen tegen te gaan als om de consumptie en importen aan te jagen.
- Spreek in Europees verband af dat landen met exportoverschotten structurele overheidstekorten zouden moeten hebben, om een deflatoire spiraal tegen te gaan.
- Verwerp de Europese angst voor overheidstekorten en geef overheden de ruimte de economie te stimuleren als dat nodig is, en om te investeren in duurzame infrastructuur.
- Versterk de Europese structuurfondsen en stimuleer er investeringen in onderwijs, vergroening en duurzame infrastructuur (zoals snelle treinen) mee.

8. Van neoklassieke economie naar heterodoxe economie → Zie de paragraaf “[economie](#)”.

Politiek en economie zijn nauw verbonden. Het valt ons echter op dat door instituties als het CPB, steeds vaker wordt verwezen naar ‘de’ economie, alsof het een natuurwetenschap betreft. Gegeven dat economie als wetenschappelijke discipline bijna nooit echt waarde vrij is, is het belangrijk dat de regering zich altijd zo breed mogelijk laat informeren, alvorens een genuanceerde afweging te maken. De realiteit is dat er vele stromingen zijn in de economische wetenschap, maar dat het denken in de Nederlandse instituties en de daarop gebaseerde modellering volledig gebaseerd is op slechts één ervan: de *neoklassieke* economie – specifiek de *nieuw-Keynesiaanse* stroming. Dit heeft nadelige effecten, bijvoorbeeld op financiële doorrekeningen doordat ‘rechtse’ beleidsvoorstellen - gericht op meer markt, meer flexibele arbeid en minder overheid - het standaard beter doen in doorrekeningen. Ook het Nederlandse economische onderwijs is in de regel te eenzijdig. Andere stromingen dan de neoklassieke – samen vaak ‘heterodoxe’ economie genoemd – worden in Nederland genegeerd.

- Stel een apart NWO-budget beschikbaar voor wetenschappelijk onderzoek, onderwijsinnovatie en beleidsadvies vanuit heterodox perspectief.
- Stimuleer planbureaus, DNB en ministeries om heterodoxe perspectieven mee te nemen.

1. Naar een evenwichtige arbeidsmarkt

De Coronacrisis legt bloot dat een groeiend deel van de werkenden in Nederland een zeer beperkte sociale bescherming heeft en nagenoeg geen buffers om zelf schokken op te vangen. Deze constatering was vóór de Coronacrisis ook gedaan door de WRR (Het betere werk, 2019), en de Commissie Borstlap (In wat voor land willen wij werken, 2020), maar lijkt nu pas volop door te dringen in de samenleving. Vanwege de crisis is er nu brede steun om deze groepen financieel te helpen.

Juist nu wordt de waarde van solidariteit goed zichtbaar. Onze oproep is om deze sociale bescherming ook structureel goed vorm te geven voor alle werkenden. De WRR en Commissie Borstlap constateren dat onze arbeidsmarkt is doorgeschoten in flexibiliteit en instabiliteit. In Nederland heeft 36% van de werkenden geen vast contract (WRR). Hiermee zijn we dubieuze koploper in Europees verband. Dit gaat ten koste van inkomen, scholing, professionele autonomie, financiële stabiliteit en kwaliteit van werk. Onderzoek wijst bovendien uit dat de groeiende flexibilisering van arbeid een negatieve impact heeft op innovatie en productiviteit (Kleinknecht, 2020). Door toenemende verschillen in bescherming en toerusting raken grote groepen werkenden, met name jongeren, lager geschoolden, vrouwen en mensen met een migratie-achtergrond, structureel in de knel. De commissie Borstlap spreekt van een 'urgente sociale kwestie'. Dit is de prijs voor het delegeren van arbeidsmarktbeleid aan werkgevers. Wij vinden dat de overheid weer de regie moet pakken om de 'grip op geld, werk en het leven' te versterken, zodat kwaliteit van arbeid en koopkracht weer centraal komt te staan in plaats van kwantiteit en de prijs die werkgevers voor arbeid betalen (WRR).

Hierna wordt een wenselijk eindbeeld geschetst aan de hand van een 11-puntenplan. Op onderdelen is een geleidelijke invoering noodzakelijk om de transitie-effecten te mitigeren.

1) Grip op geld: Gelijk werk, gelijk contract, gelijker inkomen en gelijkere bescherming

1. Laat de inhoud van het werk de contractvorm bepalen, zodat er geen ruimte meer is voor goedkope ontwijkconstructies:

- Werkenden zijn werknemer, tenzij. Daarbij hoort dat werknemers meer autonomie krijgen, zodat de kwaliteit van het werk toeneemt. Stimuleer duurzame arbeidsrelaties waar vast werk leidt tot een vast dienstverband. Dit betekent niet dat een baan voor altijd is, maar wel dat er zorgvuldige procedures gelden om werknemers te beschermen.
- Zelfstandig ondernemers investeren in hun kwaliteit en werken voor eigen rekening en risico. Hierbij hoort dat zij zich ook, deels naar eigen inzicht, verzekeren voor de risico's inclusief WIA en pensioen (zie ook 3).
- Uitzendwerk duurt maximaal 6 maanden en gaat om moeilijk voorzienbare werkzaamheden. Malafide uitzendbureaus worden rigoureus aangepakt
- Driehoeksconstructies als payrolling, detachering en contracting zijn regelmatig onwenselijk omdat dit kan leiden tot ongelijke behandeling voor hetzelfde werk. De juridische werkgever wordt voortaan de werkgever waar het werk feitelijk verricht wordt, tenzij de OR instemt met een andere constructie.

2. Zorg dat er eerlijke prijzen worden gerekend die passend zijn voor de aangeboden flexibiliteit. In essentie zou de prijs voor flexibele arbeid hoger moeten liggen dan de prijs voor vaste arbeid om te compenseren voor de gelopen risico's:

- Met hogere werkgeverspremies en een hoger minimumloon voor uitzendwerk en contracten voor bepaalde tijd.
- Via een opdrachtgeversbijdrage bij ingehuurde zzp'ers voor calamiteiten, scholing, verzekering voor arbeidsongeschiktheid en pensioen.
- Door een geleidelijke aanpassing van de huidige fiscale voordelen voor ondernemers om te voorkomen dat deze leiden tot te lage tarieven. In plaats hiervan, worden deze fiscale voordelen gericht op zaken die we willen stimuleren, zoals investeringen in scholing, innovatie en duurzaamheid en het aannemen van personeel (met name bij de eerste werknemers).
- De loondoorbetaling bij ziekte is wenselijk om werknemers te beschermen. Echter dit heeft ook een afremmende werking op het aanbieden van vaste arbeidscontracten. De risico's voor kleine werkgevers en MKB kunnen worden beperkt door bijvoorbeeld na 6 maanden, een publieke collectieve loongerelateerde ziekteverzekering in te voeren voor werknemers van kleine werkgevers en mkb. Op cao niveau kunnen aanvullingen worden afgesproken op deze uitkeringen conform de huidige regelingen.

3. Ontwikkel een collectieve sociale schil van contract-neutrale basisvoorzieningen die gaandeweg dezelfde basisrechten en plichten gaat geven voor vast en flexibel werk:

- De collectieve sociale schil omvat een regeling voor Ziekte en Arbeidsongeschiktheid, AOW en pensioen, scholing, verlof en werkloosheid. Wachttijden zoals in de uitzendbranche, waarbij minder goede arbeidsvoorwaarden gelden voor de eerste 1,5 jaar van een contract, zijn niet langer toegestaan.
- Voor zelfstandigen geldt keuzevrijheid voor de hoogte van het verzekerde inkomen omdat inkomens sterk kunnen fluctueren, maar een verzekering met het minimumloon als ondergrens is verplicht om te kunnen voldoen aan het zelfstandigheids criterium. Op deze manier kan worden gewaarborgd dat zelfstandigen daadwerkelijk voor eigen rekening en risico werken.
- Ook zelfstandigen gaan voortaan automatisch voor pensioen sparen. Het blijft echter vrijwillig: zij kunnen kiezen om uit te stappen, een lager bedrag te sparen of om een premiepauze te nemen als hun inkomen tijdelijk teneemt.

II) Grip op werk vraagt om professionele autonomie: 50% van de werkenden ervaart een gebrek hieraan (WRR, 2020).

4. Maak betere kwaliteit van werk een doel van de overheid als grote werkgever en aanbesteder:

- Publieke professionals, werkzaam in onderwijs, zorg en politie, ervaren het minste grip op hun werk (WRR). Deze mens-intensieve beroepen worden steeds verder uitgekleeft. Het is belangrijk dat de mensen en het vak weer centraal komen te staan. Dit vergt sturing op de kwaliteit van de dienstverlening op hoofdlijnen, in plaats van op de prijs en op details over de dienstverlening. Hiertoe zijn ook structureel hogere budgetten wenselijk voor lagere overheden en de publieke sector. Ook vergt dit een kritische blik naar onszelf als politiek, om verantwoordelijkheden op de goede plek neer te leggen.
- De overheid zou zelf als grote aanbesteder een code voor goed opdrachtgeverschap kunnen afspreken en een opdrachtgeversbijdrage gaan vergoeden (conform punt 2), vooruitlopend op wettelijke maatregelen. Te beginnen bij de cultuursector.

5. Versterk de positie van werkenden met een actiever arbeidsmarktbeleid:

- Werkzoekenden worden persoonlijk begeleid door arbeidsdeskundigen via een loopbaanwinkel (los van een eventuele uitkeringsverstrekking).
- Maak scholing voor iedereen toegankelijk, met een hogere fiscale aftrekmogelijkheid voor lagere inkomens.
- Creëer basisbanen voor mensen met een uitkering en weinig kans op de arbeidsmarkt. Dit omdat werk sociaal en psychisch belangrijk is. We willen mensen niet afschepen met een uitkering, maar de kans bieden om mee te doen. Voor alle vormen van werk geldt minimaal het minimumloon, dus ook voor basisbanen.
- Iedereen moet zijn talenten kunnen benutten in Nederland. Het is daarom onacceptabel dat mensen vanwege hun naam of achtergrond niet de gelijke kans krijgen op de arbeidsmarkt. De overheid als werkgever heeft een extra grote rol om ervoor te zorgen dat mensen zich kunnen ontwikkelen, overheidswerkgevers moeten voldoende stages aanbieden en een representatief werkbestand hebben. Ook is GroenLinks van mening dat de arbeidsinspectie werkgevers die discrimineren moet kunnen beboeten.

6. Versterk de positie van werkenden door de onderhandelingsmacht te vergroten:

- Uitbreiding van de medezeggenschap naar de besteding van winst, naar grote (financiële) beslissingen van de onderneming zoals uitbesteding naar lagelonenlanden, naar criteria voor aanbestedingen en flexibele inhuur, naar de voetafdruk van het bedrijf en diversiteitsbeleid.
- Lidmaatschap van vakbonden te stimuleren.
- Het minimumloon op vaste contracten gaat aan het einde van de kabinetsperiode omhoog naar 14 euro per uur conform de wens van vakbond FNV; een verhoging van het minimumloon met 16% dient als tussenstap in 2022 om de zorgtoeslag te kunnen afschaffen. Op flexibele contracten is het minimumuurloon aan het einde van de kabinetsperiode ten minste 16 euro, want flexibiliteit heeft een prijs. Werkgevers worden gecompenseerd via een aanzienlijk lagere bijdrage aan de Zorgverzekeringswet (zie ook notitie belastingen). Dit voorkomt ook structureel de geleidelijke toename van de lasten op arbeid.
- Een arbeidstribunaal op te richten of een ombudsman voor arbeidszaken.
- Onafhankelijke ondersteuning bij de WIA. Bijvoorbeeld door bedrijfsartsen niet langer door de werkgever te laten financieren of door bij twijfel de huisarts een grotere rol te geven.
- Niet alleen kapitaalverschaffers maar ook werknemers moeten ervan profiteren als een bedrijf goed presteert. Bedrijven doen een bijdrage aan een meer collectieve sociale infrastructuur (zie ook 3) zoals een leven lang leren. Een collectief scholingsfonds komt in plaats van de huidige sectorale oplossingen.
- Intensivering samenwerking arbeidsinspectie en vakbonden in het opsporen en aanpakken van misstanden, inclusief de nodige middelen om in te grijpen.

III) Grip op het leven vraagt om een goede balans tussen werk en privé: steeds vaker wordt betaald werk gecombineerd met (mantel)zorg.

9. Schep meer keuzevrijheden voor mensen rondom de hoeveelheid werkuren en creëer langdurige collectief betaalde verlofregelingen voor zorg.

10. Het creëren van een positieve leeromgeving voor de jongste kinderen heeft het grootste effect op gelijke kansen. Juist 2-4 jarigen leren het meest. Daarom willen wij investeren in toegankelijke, kwalitatief goede kinderopvang door deze als facultatieve gratis voorziening te koppelen aan het

basisonderwijs. Het gaat om een vorm van vervroegd basisonderwijs waarvoor dezelfde regels zullen gelden als voor het basisonderwijs. Bijkomend voordeel is dat hierdoor in de praktijk meer vrouwen grotere banen kunnen aannemen en daardoor financieel zelfstandig zullen worden.

11. Maak de drie condities van goed werk en de verdeling hiervan over de bevolking tot basis van overheidsbeleid en volg deze in de monitor Brede Welvaart.

Voor meer achtergrond:

Commissie Borstlap (2020): In wat voor land willen wij werken

<https://www.reguleringvanwerk.nl/actueel/nieuws/2020/01/23/index>)

Kleinknecht, A. (2020): The (negative) impact of supply-side labour market reforms on productivity: an overview of the evidence.

<https://academic.oup.com/cje/article/44/2/445/5699843?guestAccessKey=c6c363fd-805e-4e94-91ab-bb2872073409>

Schippers, J. J. (2019): Jongeren en de arbeidsmarkt van (over)morgen.

https://issuu.com/nsvp_innovatief_in_werk/docs/joopschippers_whitepaper_nsvp2019_lr

SER (2019): <https://www.ser.nl/nl/adviezen/kansen-belemmeringen-jongeren>

WRR (2020): Het betere werk.

<https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/01/15/het-betere-werk>

2. Niet ingediende motie congres

Aanleiding: problematiek

Ons sociale zekerheidsstelsel is toe aan herziening. Na jaren van versoeringen, nieuwe verplichtingen voor uitkeringsgerechtigden en eindeloze politieke compromissen is de Nederlandse sociale zekerheid een ingewikkelde wirwar van regelingen geworden:

- Complexiteit en de daaraan verbonden matige toegankelijkheid >>> In 2001 werd de belastingvrije som vervangen door toeslagen. Jaarlijkse aanpassingen aan koopkrachtplaatjes en politieke stokpaardjes hebben tot een ondoorgrondelijk geheel geleid. Door de complexiteit is de sociale zekerheid inmiddels het minst toegankelijk voor de meest kwetsbare mensen: precies de doelgroep waar het voor bedoeld is.

- Fraudegevoeligheid en overijverige fraudebestrijding >>> Terugbetalen van voorschotten en eventuele boetes leiden vaak tot enorme schuldenproblematiek in een huishouden. Een deel van de complexiteit komt mogelijk voort uit een geïnstitutionaliseerd gebrek aan vertrouwen (zie de Belastingdienst), waarbij geen rekening wordt gehouden met de menselijke maat. Aan de andere kant is er in het verleden wel degelijk op grote schaal gefraudeerd met onder andere huur- en zorgtoeslag (zoals de 'Bulgarenfraude'):

- Tegenprestatie en financiële prikkels werken niet of averechts >>> Recente SCP evaluatie van de Participatiewet + Cie Borstlap: mensen en instanties laten zich niet sturen door financiële prikkels. Volgens het SCP zijn de doelstellingen van de Participatiewet niet gehaald. De baankansen van bijstandsgerechtigden zijn nauwelijks gestegen, en ook de tegenprestatie voldoet niet. Het systeem van verplichtingen en sancties is een doodlopende weg die nauwelijks toegang biedt tot de arbeidsmarkt.

- Decentralisatie heeft geleid tot willekeur >>> Het SCP stelt vast dat sindsdien gemeenten meer aandacht besteden aan de mensen met een kleine afstand tot de arbeidsmarkt. De groepen met meer beperking raakten meer buiten beeld.

- Wantrouwen en controle: staat de mens nog centraal? >>> We zien een stelstel dat gekenmerkt wordt door wantrouwen en controle, zowel bij de toeslagen als bij de Participatiewet. We hebben recent veel meegekregen over de huidige behandeling van uitkeringsgerechtigden en toeslagontvangers. In de uitvoering van de Participatiewet wordt strak vastgehouden aan gemaakte afspraken, terwijl het in de meeste matchingsprocessen nodig is dat gemaakte afspraken aangepast kunnen worden als deze niet haalbaar blijken. Een helder inzicht in de mogelijkheden en beperkingen van mensen is voorwaarde. Dat vraagt om openheid en vertrouwen wederzijds. Willen we mensen in de maatschappij laten meedoen dan moeten we aandacht hebben voor niet-rationele overwegingen én integrale ondersteuning geven vanuit een holistische visie.

Motie: oplossingsrichting

Met deze motie willen wij als werkgroep Economie ervoor zorgen dat het verkiezingsprogramma 2021 ingaat op bovenstaande problematiek. Omdat het gaat om een set van verschillende, hoewel sterk met elkaar verweven, problemen, is het van belang te erkennen dat er niet één perfecte oplossing is.

Het onvoorwaardelijk basisinkomen wordt vaak genoemd als alternatief. Ingeval van een onvoorwaardelijk basisinkomen zou iedereen, arm en rijk, van staatswege een vast bedrag krijgen. Dan zou wantrouwen overbodig zijn en de noodzaak van controle verdwenen. Vereenvoudiging van het stelsel en meer vertrouwen in de mens zijn aansprekende argumenten voor het onvoorwaardelijk basisinkomen. Dieper gravend is het de vraag of een onvoorwaardelijk basisinkomen de genoemde problemen op zal lossen: het heeft vermoedelijk ook vele ongewenste averechtse en zelfs niet-

solidaire bijeffecten, het heeft een betaalbaarheidsprobleem, en het geeft geen hulp de meest kwetsbare mensen niet om volwaardig deel te nemen aan de maatschappij. Daarmee zouden we het solidaire systeem van de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten en de zwakste schouders krijgen de meeste ondersteuning afschaffen en vervangen door een stelsel waarin iedereen eenzelfde ondersteuning krijgt. Als laatste stimuleert het een nog verder terugtrekkende overheid: waarom zou de overheid nog verantwoordelijkheid dragen als er al een financiële tegemoetkoming is? In die zin is het ook niet gek dat ook in rechtse partijen veel voorstanders voor het basisinkomen zijn. Het echte probleem is juist de overheid die zich de laatste decennia uit veel publieke en semi-publieke sectoren heeft teruggetrokken: de bezuinigingen op collectieve voorzieningen in de afgelopen 20 jaar. Een onvoorwaardelijk basisinkomen zou de kers op de neoliberale taart zijn.

Juist omdat het huidige sociale stelsel gaat om een set van verschillende, hoewel sterk met elkaar verweven, problemen kent, is er niet één perfecte oplossing. Een volwaardig alternatief zal altijd ingewikkeld blijven. Wij pleiten voor het verbeteren van het huidige voorwaardelijke basisinkomen, de bijstand en het toeslagensysteem! Dat is effectiever en rechtvaardiger.

Recentelijk zijn er veel rapporten verschenen over de effectiviteit van de Participatiewet en het stelsel van toeslagen in relatie tot de huidige vormgeving van de Bijstandswet en de Belastingwet. Bij ons als GL loopt de interne discussie over de beste middelen om de problemen op te lossen. Een bepaalde vorm van bv een voorwaardelijk basisinkomen kan best onderdeel van de herziening van de sociale zekerheid uit maken. Maar het is op dit moment, ten tijde van dit congres, te vroeg om hier al op vooruit te lopen en over oplossingen te stemmen. Wel willen we met deze motie bewerkstelligen dat het interne debat wordt voortgezet, onder leiding van de programmacommissie zodat bovengenoemde problemen in het verkiezingsprogramma geadresseerd zullen worden.

3. Naar eerlijkere en eenvoudigere belastingen

De lasten op arbeid zijn flink gestegen in Nederland in de afgelopen decennia, terwijl de belasting op vermogen juist sterk is gedaald. Recentelijk concludeerde het ministerie van Financiën bovendien dat het belastingstelsel is uitgewerkt en veel ambities worden niet worden waargemaakt (zoals van de vele aftrekgeregelingen, zoals de door velen niet verzilverde algemene heffingskorting, maar ook van het door problemen geteisterde toeslagensysteem).

Het is hoog tijd dat het belastingstelsel op de schop gaat. Ons belastingstelsel is zeer complex en niet effectief:

- Ons toeslagenstelsel leidt niet tot inkomensbescherming, maar leidt tot inkomensonzekerheid en schulden. Ook maken kwetsbare mensen soms geen gebruik van hun recht op toeslag.
- Werknemers betalen hoge belastingen en sociale premies, waardoor werken niet altijd loont. Tegelijkertijd betalen multinationals en zeer rijke mensen waaronder een beperkte groep directeur-groottaandeelhouders nauwelijks belasting. Dit leidt tot uitholling van ons stelsel van sociale bescherming en vergroot verschillen tussen arm en rijk.
- De echte prijs van milieuvervuiling komt niet terecht bij de vervuiler. Grootverbruikers van energie krijgen bijvoorbeeld nog steeds miljarden korting op hun energiebelasting. Dit vertraagt de noodzakelijke innovaties die Nederland gezonder en groener kunnen maken.

Het moet eerlijker en het moet eenvoudiger. En dat kan ook. Misschien niet van de ene op de andere dag, maar laten we ons richten op een eindpunt in 2030 waar we geleidelijk naartoe groeien.

Naar effectieve bescherming en eenvoud

Een belangrijke randvoorwaarde voor effectieve bescherming en eenvoud is dat er een integraal pakket wordt samengesteld, waarmee doelstellingen op totaalniveau evenwichtig worden gerealiseerd in plaats van per maatregel. De belangrijkste elementen van zo'n pakket zijn:

1. Naar een eerlijkere verdeling tussen arm en rijk met hogere belasting op kapitaal
2. Naar een eerlijkere verdeling tussen arm en rijk via herstel van een progressieve tariefstructuur van de inkomstenbelasting
3. Naar verlaging van de lasten op arbeid en geleidelijke stappen naar een meer gelijke belastingdruk voor werknemers, zzp'ers en gepensioneerden
4. Naar stimulering van klein ondernemerschap
5. Naar inkomenszekerheid met een hoger minimumloon zodat mensen hun zorgkosten zelf kunnen financieren. In combinatie met lagere kosten met goede gratis voorzieningen voor kinderen en goedkope sociale huurwoningen
6. Naar een effectieve stimulans voor groene innovatie: een hogere belasting op milieuvervuiling

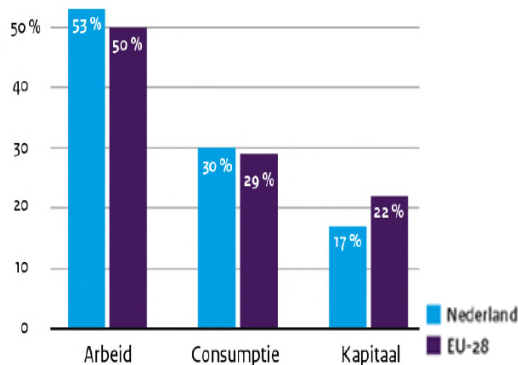
Het meest efficiënt zou het zijn om een aantal van de fiscale maatregelen op Europees niveau af te spreken, zoals de CO₂-heffing, vliegbelasting en vermogensbelasting. Dan kunnen ontwijkconstructies worden voorkomen. Het is echter onzeker of en wanneer dit op Europees niveau tot stand kan komen. GroenLinks wil hier niet op wachten en begint daarom met eerlijkere belastingen in Nederland.

De voorgestelde maatregelen leiden per saldo tot een lastenverzwaring die kan worden ingezet om ervoor te zorgen dat Nederland sterker uit de crisis komt door te investeren in publieke voorzieningen.

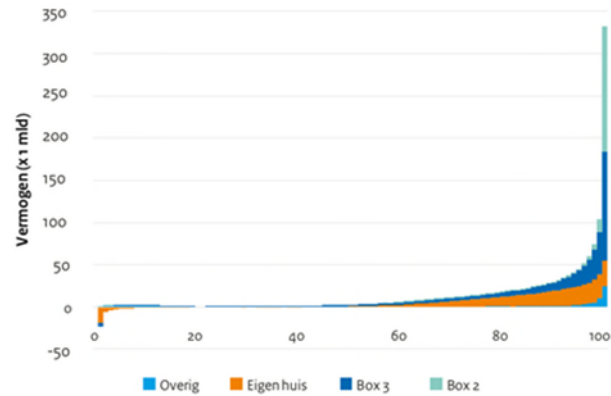
1. Naar een eerlijkere verdeling tussen arm en rijk via hogere belasting op kapitaal

Nederland heft in internationaal perspectief weinig belasting op kapitaal. Daar staat een wat hogere belasting op arbeid tegenover.

Belastingdruk in Nederland vanuit internationaal perspectief (bron: Eurostat)

*Scheve vermogensverdeling naar arm en rijk
Hoe rijker, hoe meer box 2, box 3 en eigen huis*

Een hogere belasting op kapitaal leidt tot een eerlijkere verdeling tussen arm en rijk. De volgende maatregelen zijn hiertoe onontbeerlijk:

1. Afschaffing van de jaarlijkse subsidie op eigen woningbezit van circa 10 miljard euro per jaar. Deze subsidie heeft een prijsopdrijvend effect en maakt de woningmarkt minder toegankelijk voor starters en mensen met lagere inkomens. Voorstel is om de eigen woning zowel buiten box 1 als box 3 te houden, zodat de regeling zeer eenvoudig wordt voor burgers en Belastingdienst. Dit leidt tot een welvaartsverhoging van 0,3% bbp. Als afbouwpad wordt voorgesteld de aftrekbaarheid met 8% per jaar te verlagen, omdat de inkomenseffecten bij de huidige lage rente beperkt zijn. Verder vervalt de schenkingsvrijstelling bij aankoop van een eigen woning door kinderen tot 40 jaar omdat ook deze maatregel leidt tot herverdeling van arm naar rijk.
2. Aanpak belastingontwijking via box 2. Het overgrote deel van het vermogen uit aanmerkelijk is in bezit van 1 % van de meest vermogenden. Deze groep is extreem rijk en betaalt toch heel weinig belasting door gebruik te maken van fiscale constructies via box 2:
 - o Aanmerkelijk belanghouders hebben nu een onbelast vermogen van circa 400 miljard in box 2 (eerdere inschatting in figuur was 200 mld). Dit inkomen is pas belast voor de vennootschapsbelasting als er winst wordt uitgekeerd. Voorstel is om ook over de fictieve rendementen over dit vermogen belasting te gaan betalen zoals gangbaar is in box 3 om belastingontwijking te voorkomen (ook in relatie tot schenken en erven).
 - o Het is niet langer mogelijk om geld te lenen uit de eigen BV. Als er geld voor investeringen nodig is, moet eerst winst worden uitgekeerd waarover belastingen worden afgedragen.
 - o Het belastingtarief dat directeur-grotaandeelhouders over hun inkomen betalen, is bijna 12% lager dan het toptarief voor werknemers. Het box 2 tarief wordt daarom verhoogd naar 35% (0,7 mld). Ook worden er strengere regels ingevoerd voor het gebruikelijk loon dat een directeur-grotaandeelhouder aan zichzelf betaalt en waarvoor het tarief in de inkomstenbelasting geldt (geen 25% doelmatigheidskorting (0,2mld) en gebruikelijk loon is ten minste 80.000 euro). Op deze manier wordt de belastingontwijking fors beperkt.

3. Verhoging en effectievere Vpb-belasting

- Terug naar tarieven van 2018: Lage tarief wordt 20%. Hoge tarief wordt 25%. Lage tarief geldt tot 50.000 euro (in plaats van 200.000 euro), zodat dit meer ten goede komt aan het MKB.
- Beperken verliesrekening tot 10% van de belaste winst (voorstel ambtenaren is 50%).
- Beter aansluiten op buitenlandse regimes door beperken aftrekbare aandeelhouderskosten en royalty's.
- Innovatiebox beperken tot MKB.

4. Overige maatregelen:

- Afschaffen box 3 aftrek bij schulden.
- Voor erfenissen boven de 200.000 euro geldt een hoger belastingtarief.
- Beperken uitzondering binnen de schenk en erfbelasting voor bedrijfsopvolgingen tot 200.000 euro zodat kleine bedrijven worden ontzien.
- Verhuurd vastgoed valt onder beleggingsvermogen, zodat geen fiscale ontwijking mogelijk is.

2. Naar een eerlijkere verdeling tussen arm en rijk via herstel van een progressieve tariefstructuur in de inkomstenbelasting

Het vorige kabinet heeft een vlaktaks ingevoerd. GroenLinks wil dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. Daarbij passen progressieve belastingtarieven. Het toptarief wordt verhoogd. Het tarief van de eerste schijf wordt verlaagd. Dit laatste is ook van belang ter compensatie van de invoering van diverse vergroeningsmaatregelen die consumptie voor lagere inkomens duurder kunnen maken.

Bij voorkeur wordt ook de inkomensafhankelijkheid van de algemene heffingskorting afgeschaft en vervangen door het aanbrengen van meer progressie in de belastingtarieven en/of schijflengtes. Dan wordt het belastingsysteem weer transparanter.

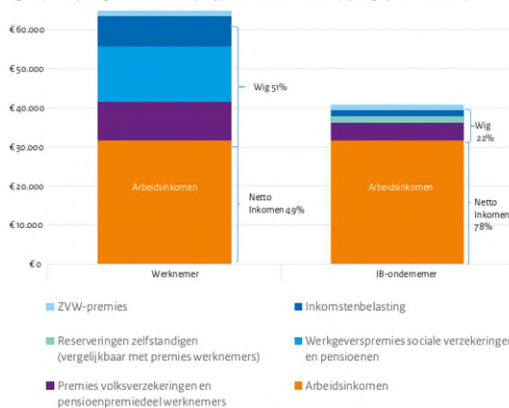
3. Naar lagere en evenwichtigere lasten op arbeid

1. Verlaging lasten op arbeid van zorgkosten: De lasten op arbeid nemen gestaag toe door de stijgende zorgkosten. De vraag is of in een vergrijzende samenleving deze manier van financieren wel passend is. Circa 22 miljard wordt nu betaald door werkgevers, zzp'ers en gepensioneerden via de inkomensafhankelijke bijdrage in de Zorgverzekeringswet. Dit bedrag zal de komende jaren toenemen. Ons voorstel is om enkele bestaande belastingen te oormerken voor bijdragen aan de Zorgverzekeringswet, zodat de belastingen op arbeid kunnen worden verlaagd. Te beginnen bij de schenk en erfbelasting (1,7 miljard). Dit kan tevens bijdragen aan vergroting van het draagvlak voor die belasting.
2. Verlaging lasten op arbeid via een verbreding van de belastinggrondslag: De belastingtarieven kunnen omlaag als er over een grotere grondslag belasting wordt geheven. Hierdoor worden ook enkele degressieve elementen uit de belastingheffing verwijderd en wordt de belastingheffing op termijn arbeidsvormneutraal. De grondslag kan geleidelijk worden verbreed door:
 - a. Uitbreiding plicht tot inhouding en afdracht belasting tot digitale platforms
 - b. Geleidelijke stappen naar een gelijke fiscale behandeling werknemers, zzp'ers en dga's: Werknemers betalen hoge belastingen en sociale premies. De totale wig is 51% van het arbeidsinkomen. Zzp'ers kunnen soortgelijke werkzaamheden verrichten voor eigen risico, waardoor zij recht hebben op aftrekposten. Voor hen is de wig maar 22%. Dit leidt in bepaalde sectoren tot te lage tarieven voor zzp'ers voor adequate inkomsten nu in

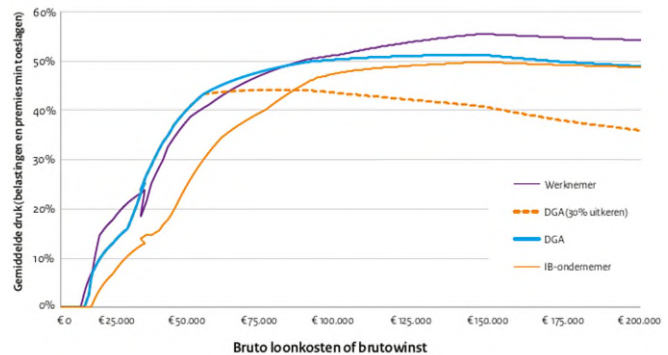
combinatie met sociale bescherming voor straks. Ook kan er concurrentie op tarieven ontstaan ten opzichte van werknemers, waardoor er druk op ons stelsel van sociale bescherming ontstaat. Dga's betalen weer een stuk minder belasting dan zzp'ers. Op lange termijn moet de belastingheffing arbeidsvormneutraal worden vormgegeven.

- Voorstel is om de fiscale ondernemersfaciliteiten per direct af te schaffen voor startende ondernemers. Voor gevestigde ondernemers wordt de winstvrijstelling en de zelfstandigenaftrek zeer geleidelijk verlaagd om ook ruimte te bieden voor hogere kosten met het oog op betere sociale bescherming. Het gaat om een structurele besparing van circa 5 miljard. Deze komt ten goede aan lagere tarieven voor alle werkenden.
- Paragraaf 2 licht toe hoe de belastingdruk voor dga's gelijkgetrokken wordt met werknemers. Beoogd wordt op de lange termijn de gemiddelde belastingdruk in de rechterfiguur gelijk te trekken voor alle arbeidsvormen.

Figuur 4.2: Uitsplitsing van arbeidskosten per type werkende in Nederland (bij een gelijk netto-inkomen)⁵³

Figuur 4.3: Gemiddelde belasting- en premiedruk werknemer, dga en IB-ondernemer (inclusief veronderstelde reservering dga en IB-ondernemer wat betreft arbeidsongeschiktheid, ziekte en pensioen, gebruikelijk loon dga oplopend)⁵⁴

- c. Afschaffing hypotheekrenteaftrek (zie paragraaf 2, ca 10 miljard)
- d. Geleidelijke fiscalisering AOW (zie paragraaf 1, ca 4 mld)
- e. Beperken aftrekbaarheid pensioenpremies tot grens werknemersverzekeringen (0,3 mld)

4. Stimulering van klein ondernemerschap

De kleine ondernemers zijn de motor van onze maatschappij, met innovatie en vergroening, lokale aanwezigheid en bovendien leveren kleine ondernemers een belangrijke bijdrage aan de werkgelegenheid. Tegenover het geleidelijk afschaffen van enkele fiscale voordelen die niet bijdragen aan de beoogde doelen van de belastingen, zullen wij nieuwe fiscale voordelen invoeren voor doelen die we wel willen realiseren met belastingen. Specifiek denken we daarbij aan:

1. Een korting op werkgeverslasten in voor 'het in dienst nemen van eerste werknemers' door kleine ondernemers, naar Belgisch model.
2. Het introduceren van meer progressiviteit in vpb-tarieven: naast een laag tarief van 20% tot €50.000 winst, komt een tarief van 15% voor de eerste €5.000 winst voor startende ondernemers.
3. Behoud en verleng uitzondering gebruikelijk loon voor startups.
4. Verhoog de kleinschaligheidsinvesteringsaftrek voor ondernemers in de eerste drie jaar na de oprichting van de onderneming, met verlaging van de investeringsdrempel van €2400 naar €1500.

5. Naar inkomenszekerheid: Een hoger minimumloon zodat men zelf de zorgkosten kan betalen en lagere kosten met goede gratis voorzieningen voor kinderen en goedkopere sociale huurwoningen

1. Verhoging van het minimumloon: Als het minimumloon met 16% wordt verhoogd (optie 17 IBO toeslagen), is het loon of de uitkering hoog genoeg om de zorgkosten zelf te kunnen financieren. De zorgtoeslag kan dan vervallen. Dit draagt bij aan grotere inkomenszekerheid.
 - o De loonkosten stijgen initieel met circa 1,2 miljard. Bij punt 4 staat hier een lagere inkomensafhankelijke bijdrage voor de Zorgverzekeringswet tegenover.
 - o De budgettaire effecten zijn per saldo overzichtelijk: 5,3 miljard besparing op de zorgtoeslag, 7,5 miljard hogere uitkeringen en 2 miljard hogere belastinginkomsten door deze hogere uitkeringen.
 - o Bepaalde groepen worden door deze maatregel benadeeld of bevoordeeld. Het lijkt nodig om studenten te compenseren via een hogere studiefinanciering. Ook voor paren in de bijstand is compensatie wenselijk.
 - o Anderzijds gaan gepensioneerden met een aanvullend pensioen er fors op vooruit. Dit kan worden gecorrigeerd via een schuif tussen een lagere AOW-premie en hogere belastingen (gedeeltelijke of geleidelijke fiscalisering AOW).
 - o Dit biedt budgettaire ruimte voor compensatie van studenten en paren in de bijstand en op langere termijn (ca 4 mld) voor lagere belastingtarieven op arbeid, zodat met name de eerste belastingschijf kan worden verlaagd.

Als alternatief is ook het FNV-voorstel interessant om het minimumloon te verhogen naar 14 euro per uur (+40%). Dit voorstel is niet doorgerekend. Het FNV-voorstel zou kunnen worden gecombineerd met afschaffing van de zorgtoeslag, verlaging en afschaffing inkomensafhankelijkheid van de algemene heffingskorting en versnelde fiscalisering AOW. Om de stijging van de loonkosten te voorkomen kan deze maatregel worden gecombineerd met een verlaging van de door de werkgever te betalen inkomensafhankelijke bijdrage voor de Zorgverzekeringswet (bijvoorbeeld door deze financiering te baseren op 1/3e bijdrage via arbeid, 1/3e bijdrage via zorgpremie en 1/3e bijdrage door de overheid).

2. Naar inkomenszekerheid en gelijke kansen via een gratis publieke voorziening voor opvang, scholing, sport en cultuur voor kinderen tot 12 jaar

Na de kinderopvangtoeslagaffaire is de tijd rijp voor een stelselherziening, waarbij ouders echt worden ontzorgd met een betrouwbare oplossing die inkomenszekerheid biedt. Met een kwalitatief goede publieke en gratis voorziening waarin kinderopvang, scholing, sport en cultuur worden gecombineerd voor kinderen tussen 0 en 12 jaar. Op deze manier ontstaan er gelijke kansen voor kinderen uit laagopgeleide en hoogopgeleide gezinnen. Ook wordt het eenvoudiger voor jonge moeders om meer dagen te gaan werken. Dit kan bijdragen aan toenemende economische zelfstandigheid van vrouwen. Ook kan de toenemende personeelsschaarste in het onderwijs en de zorg het hoofd worden geboden.

- o De budgettaire effecten zijn fors: 5,4 miljard.
- o Deze effecten kunnen met circa 3 miljard worden gemitigeerd door:
 - Het afschaffen van de inkomensafhankelijke combinatiekorting van 2 miljard. Deze korting is in de economische modellen weliswaar zeer effectief om de arbeidsparticipatie te bevorderen, maar waarschijnlijk is deze korting bij het brede publiek onbekend.
 - Afschaffing van de kinderbijslag (3,3 mld) onder toevoeging van een deel van dit budget aan het kindgebonden budget. Ouders met hoge inkomens profiteren in sterkere mate van de gratis kinderopvang en betalen op deze wijze mee met de kosten.

3. Naar inkomenszekerheid via een lagere huur voor sociale huurwoningen

De huurtoeslag neemt sterk af bij een toename van het inkomen, waardoor mensen met een krappe beurs met forse nabetalings kunnen komen te zitten. Een alternatieve vormgeving is wenselijk met minder inkomensrisico's voor de huurders. Bij voorkeur zorgt de oplossingsrichting er direct voor dat de huren lager en daarmee betaalbaarder worden. Te overwegen optie is om de huurtoeslag direct over te maken aan corporaties, zodat zij de sociale huurwoningen tegen een lager tarief kunnen aanbieden. De huurtoeslag hoeft dan nog slechts te worden ingezet bij 15% van de gebruikers die hun woning privaat huren.

4. Ontkoppel sociale zekerheid en huishoudenssituatie

Doel is om individuele inkomenszekerheid en zelfstandigheid te waarborgen. Dit voorkomt ook de huidige mens ontterende praktijken als “de tandelborstelpolitie”. Belangrijk is om de exacte vormgeving nader te verkennen in samenhang met de verhoging van het minimumloon en verlaging van de kosten.

6. Naar een effectieve stimulans voor groene innovatie: een hogere belasting op milieuvervuiling

Er is sprake van een klimaatcrisis en een enorme achteruitgang van onze natuur, voor een groot deel veroorzaakt door de uitstoot van schadelijke stoffen die vrijkomen bij de productie en consumptie in onze economie. De inkomsten van heffingen op milieuschade bedragen nu 1,5% van de rijksinkomsten. PBL schat de schade van uitstoot van schadelijke stoffen in 2015 al op 31 miljard euro (~5% van het BBP). Het wordt tijd dat we de milieuschade echt gaan prijszaten zodat dit een integraal onderdeel gaat vormen van onze economische afwegingen en er meer ruimte en efficiënte prikkels ontstaan voor duurzame innovatie. Uitgangspunt is een circulaire economie, waarbij geen ‘waste’ ontstaat in de productieketen. Hiermee gaat het dan niet alleen om het eind van de keten (geen onherbruikbaar afval) maar ook om de productie- en consumptieketen (onbruikbare restproducten, waaronder uitstoot schadelijke stoffen). De opbrengsten van de milieuheffingen kunnen worden aangewend voor lagere lasten op arbeid en hogere uitgaven. Specifieke fiscale maatregelen zijn:

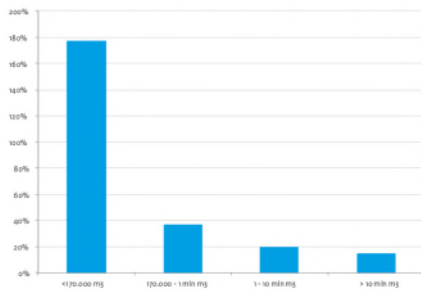
1. Effectievere beprijzing vervoer: Invoering kilometerprijs om de frequentie van het autogebruik te matigen. Afschaffen fiscale voordelen voor bestelauto's en vrachtauto's, ter stimulering van groenere keuzes binnen deze vervoerscategorieën. Fors hogere vliegbelasting onder stimulering van goedkopere en snellere internationale treinreizen.

2. Aanpassingen in btw tarief duurzame producten: Momenteel vallen essentiële goederen als voedingsmiddelen en water onder het 9% btw tarief. Duurzaam geproduceerde voedingsmiddelen, bijvoorbeeld biologisch of bio-dynamisch, zijn doorgaans duurder dan reguliere producten door een hogere kostprijs voor de producenten. Hiermee is er een prijsprikkel om te kiezen voor niet-duurzaam geproduceerde goederen. Daarom is van belang producten met hoge milieuschade naar het 21% tarief te verplaatsen. Hierbij valt met name te denken aan vleesproducten. Dit laatste zou dan wel in combinatie moeten plaatsvinden met een compensatie voor lage inkomens zodat hun inkomen hier niet onder lijdt (zie tariefverlaging eerste schijf bij punt 3). Daarnaast zijn goede keurmerken, criteria en controle op de productie van duurzame producten een randvoorwaarde.

3. Afschaffen degressiviteit energielasting elektriciteit en gas tussen nu en 2030: Grootverbruikers in de energie en gas betalen extreem veel lagere belastingtarieven dan huishoudens. Dit onttrekt prikkels tot grootschalige investeringen in energiebesparing. Een geleidelijke afschaffing van dit verschil leidt op lange termijn tot een vereenvoudiging van het belastingstelsel, veel hogere

belastingopbrengsten en ook veel meer en snellere groene innovaties omdat de investeringen zich veel sneller terugverdienen.

Figuur 7.2: Belasting van gas, verhouding tussen marginale belasting (energiebelasting en btw) en milieuschade⁴⁸

4. Invoeren van de CO₂ heffing: De CO₂ heffing voor de industrie is aangekondigd maar nog niet ingevoerd. Logischer zou een economie-brede CO₂ heffing zijn, voor alle uitstoot die bij productie van goederen en diensten ontstaat. Hierbij heeft het de voorkeur om de belasting te heffen op productie aangezien de belasting dan wordt geheven bij degene die de meeste controle heeft om de effecten te beperken. Uiteraard zal (deels) een doorberekening van de kosten plaatsvinden aan consumenten. Echter kunnen de extra inkomsten van een CO₂ heffing (deels) worden ingezet voor een verlaging van andere generieke belastingen als de loonbelasting.

Idealiter zou een CO₂-heffing Europees ingeregeld worden wat zou kunnen via het bestaande ETS systeem. Voorlopig lijkt hier weinig schot in te zitten en lijkt het daardoor nodig om een nationale CO₂ heffing toe te passen bovenop de ETS prijzen. Een vast bedrag per ton CO₂ dat over tijd oploopt lijkt de meest overzichtelijke oplossing, hiermee krijgen bedrijven zekerheid en inzicht in de implicaties. Indien een Europese oplossing tot stand komt kan de nationale heffing worden teruggedraaid. Bedrijven die een relatief hoge uitstoot hebben in absolute termen, maar laag relatief ten opzichte van de rest van hun sector zouden via subsidies gecompenseerd kunnen worden om te voorkomen dat deze bedrijven die op wereldschaal een positieve bijdrage leveren verdwijnen.

5. Heffing op andere belangrijke luchtvervuilende emissies (SO_x, NO_x en fijnstof)

Naast de effecten op onze natuurgebieden zoals pijnlijk duidelijk geworden in de stikstofcrisis heeft de luchtvervuiling ook schadelijke effecten voor de mens. Het interdepartementale beleidsonderzoek naar luchtkwaliteit van de overheid concludeert dat 3,5% van de totale ziektelast in Nederland door luchtvervuiling wordt veroorzaakt. Het zou dan ook goed zijn om naast de CO₂ heffing ook een heffing in te richten op andere luchtvervuilende emissies als SO_x, NO_x en fijnstof. Deze zou ingericht kunnen worden langs dezelfde lijnen als de CO₂ heffing, dus op productie en economiebreed met een vast (over tijd oplopend) tarief per eenheid uitstoot. Ook hier zou een generieke compensatie kunnen worden ingeregeld via bijvoorbeeld de vennootschapsbelasting en eventueel een subsidie voor bedrijven met een absoluut grote maar relatief lage uitstoot.

4. Taak van de overheid in het economisch proces

1. Samenvatting

Doel van discussienotitie

Voor een politieke partij is het van wezenlijk belang een uitgewerkte visie te hebben op de taken en verantwoordelijkheden van de overheid in de samenleving. Wat moet de overheid doen en wat moet zij laten? Het antwoord op die vraag hangt af van je visie op mens en maatschappij en de gewenste ordening van die maatschappij. Deze notitie wil een bijdrage leveren aan de visievorming door vanuit een politiek filosofische invalshoek te komen tot richtinggevende uitgangspunten voor de taken van de overheid. Hierover is een debat gewenst.

Relevante ontwikkelingen (par 2)

De laatste decennia heeft de overheid steeds meer verantwoordelijkheid bij de bedrijven en individuen gelegd en daarmee taken en verantwoordelijkheden afgeschoven. De effecten hiervan zijn op zijn zachtst gezegd niet onverdeeld gunstig. Eigenbelang en deelbelang zijn zwaarder gaan wegen ten koste van het algemeen belang. De ongelijkheid is toegenomen; het speelveld is op veel terreinen niet meer gelijk voor de verschillende partijen. Dat geldt voor bedrijven maar ook voor mensen. Er ontstaat een groep die heel weinig kansen en mogelijkheden heeft voor verdere ontplooiing, wat zo'n ernstige tweedeling tot gevolg kan hebben dat er in de samenleving geen sprake meer is van samen leven. Voorts is de burger als consument vaker een speelbal van machtige aanbieders. Ook op andere aandachtsgebieden is het huidige beleid niet toegespitst op de sociale, mondiaal-politieke en technologische ontwikkelingen die nu gaande zijn en naar verwachting in de toekomst verder zullen gaan. Voor veel zaken is vanwege de internationale dimensie een intensieve samenwerking met Europese partners hard nodig. Een actieve houding om in Europees verband op te treden is daarom absoluut noodzakelijk. Wel een houding waarbij overheden de belangen van alle burgers behartigen en de tendens wordt doorbroken waarbij handelsakkoorden en afspraken binnen de EU met een overheersende invloed van het lobbyende bedrijfsleven tot stand komen.

Overheidstaken en verantwoordelijkheden (par 3 en 4)

In de notitie zullen we tot de conclusie komen dat de taken van de overheid vooral ondersteunend, stimulerend en corrigerend zijn, en bestaan uit:

- Ordenen van de samenleving door het formuleren en opleggen van regels en handhaving van de naleving. Doel is dat er evenwichtige verhoudingen ontstaan op alle terreinen en daarmee ook gelijke kansen en mogelijkheden voor een ieder, zonder dat dit ten koste gaat van toekomstige generaties of verder weg levende medemensen.
- Beschermen c.q. krachtiger maken van de zwakkeren, opdat ze niet beschadigd worden door het gedrag van anderen en voldoende kansen en mogelijkheden krijgen voor een goed leven.
- Preventief of corrigerend optreden waar schades voor huidige en toekomstige generaties, in eigen kring maar ook verder weg, worden verwacht of waargenomen.

- Het creëren van randvoorwaarden en het verschaffen van hulpmiddelen die algemeen van belang zijn, bijdragen aan genoemde optimalisatie van de breed gedefinieerde welvaart¹, en faciliterend zijn om het proces in de gemeenschap zo soepel mogelijk te laten verlopen.

Een forse koerswijziging is geboden. Ten opzichte van het huidige beleid is intensivering van overheidsingrijpen nodig op alle vier genoemde terreinen

Het is een fout dat de overheid veel zaken die voorheen als overheidstaak werden beschouwd heeft geprivatiseerd. Het begrip gelijkheid komt daardoor in de economische context vaak niet voor. Wij hebben als uitgangspunt dat als je van mening bent dat iets een collectieve verantwoordelijkheid is, de overheid dit moet (laten) uitvoeren. Als je vindt dat de overheid dat niet goed doet, dan moet je de uitvoering verbeteren door meer kennis en/of geld er in te steken. Privatiseren is geen oplossing. Dat leidt slechts tot een monopolie of een oligopolie met alle gevolgen van dien.

Überhaupt is de monopolievorming een groot probleem. Waar het mondiaal opererende bedrijven betreft is hier goede internationale samenwerking, in de eerste plaats in EU verband ten zeerste geboden.

Aangaande de overheidstaken moet de overheid afstappen van het idee om haar burgers vooral als klanten, consumenten of patiënten te beschouwen, en moet zij de eerlijke behartiger zijn van het algemeen belang. Ze moet er zijn voor alle burgers, niet alleen voor de eigen achterban van de aan het bewind zijn coalitieregering.

Ook moet de overheid vanuit de te technocratische benadering weer terug gaan naar een politieke benadering waardoor weer het verschil in waardering van bepaalde stellingnames expliciet aan bod komt. Dit kan of moet uiteraard gepaard gaan met het sluiten van compromissen waarbij de gekozen afweging van de waardeoordelen duidelijk wordt gemaakt.

Bovendien is het van belang dat meer aandacht wordt besteed aan een heldere verantwoording van de daden.

Men moet zich bij dit alles realiseren dat de verantwoordelijkheid veel verder gaat dan alleen maar wetgeving. Uitvoering van de taken, toezicht en handhaving en ook onafhankelijke waarneming en analyses zijn van cruciaal belang. Daar zal allemaal wel meer dan één tandje bij moeten.

Concretisering van gevolgen voor overheidstaken (par 5 en 6)

In paragraaf 5 en 6 worden de uitgangspunten voor overheidstaken toegepast op verschillende facetten van het economisch beleid, waarbij twee invalshoeken worden gehanteerd. Namelijk vanuit de vraag wat een overheid moet doen om:

- de rechten van een mens in de economische context te waarborgen;
- het economisch proces effectief en efficiënt te optimaliseren.

¹ Hieronder valt niet alleen het inkomen, maar ook zaken als onderwijs, gezondheid, vrije tijd en milieu e.d. Goed weergegeven in <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>

I **Waarom en wat?**

2. Ontwikkelingen van belang voor de visie op overheidshandelen

Het kader voor handelen van de overheid binnen de economische en politieke gemeenschap is in de laatste decennia aanmerkelijk veranderd en zal in de toekomst nog verder veranderen.

2.1 Er heeft zich een aanzienlijke ideologische verschuiving voorgedaan binnen de maatschappij, de politiek en het economische domein daarin. De vraaggestuurde aanpak van economische politiek met een belangrijke stimulerende rol voor de overheid is in de jaren 70 van de vorige eeuw uit de gratie geraakt. Geleidelijk kwam er meer aandacht voor de aanbodzijde (arbeid en kapitaal) en steeg het vertrouwen in efficiënt werkende markten en een alom aanwezig rationeel gedrag van de deelnemers tot grote hoogte. Daarbij kwam overheidsoptreden als zijnde inefficiënt of contraproductief in diskrediet. Het Keynesianisme werd in de economie als mainstream theorie vervangen door een neoklassieke aanpak, en ging verder na Thatcher en Reagan in een neoliberale benadering waarbij Ayn Rands ideeën als *“greed is good”*² een belangrijke inspiratiebron waren. De gedachte was: als de voorlopers er beter op worden, volgt de rest vanzelf. Maar dit paradigma en ook dat van wat goed is voor het bedrijf op de langere termijn ook goed is voor de werknemers en voor de samenleving, blijken steeds minder op te gaan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er langzaam, vooral sinds de crisis van 2008 weer een afzwakking is gekomen in dit denken en meer aandacht is gekomen voor een (neo)keynesianisme en een gedragseconomische benadering. Er kwam ook weer meer, maar ons inziens nog niet voldoende, vertrouwen in en behoefte aan overheidsoptreden.

2.2 Het in diskrediet raken van het overheidsoptreden heeft geleid tot het terugtrekken van de overheid uit een aantal taken die voorheen vooral van de overheid werden beschouwd. Voorheen als nutsbedrijven bestempelde bedrijven die door de aard van hun product vaak een monopolioïde karakter hebben, werden geprivatiseerd na een aanbestedingsprocedure. Het in diskrediet raken van de overheid leidde in combinatie met de bezuinigingsobsessie er toe dat zo veel mogelijk diensten en instellingen die overheidstaken uitoefenen, op afstand werden geplaatst, en dat de uitvoeringsaspecten van het overheidsbeleid verder weg kwamen van het dagelijkse politieke handelen en de verantwoording daarover. Meer toezichtorganen kunnen dit niet compenseren. Bovendien werd het usance om overheidsorganisaties aanmerkelijk kleiner te maken en meer bedrijfsmatig aan te sturen op basis van de filosofie van New Public Management. Dat bracht meer accent met zich op efficiëntie (vanuit de school van het privébelang van bedrijven) en minder op effectiviteit (in het licht van het algemeen belang). Problemen met uitvoering en toezicht zijn nu een vaak terugkomend zorgkind geworden. De uitvoering van overheidstaken schiet op een aantal terreinen tekort. In feite is een aantal taken “over de schutting gegooid” en is hier sprake van het verzaken van de verantwoordelijkheid. Er zijn nauwelijks tendensen te ontwaren die dit proces keren. Ons inziens is een aanzienlijke heroverweging nodig!

2.3 Een ander gevolg van het in diskrediet raken van het overheidsoptreden heeft ook geleid tot deregulering op veel terreinen. Economisch kwam dit het sterkst tot uiting in de financiële sector. Zakenbanken werden niet meer gescheiden van consumentenbanken. De kredietverlening rees de

² Zie haar *Virtue of Selfishness* (1964)

pan uit, terwijl de daarbij passende buffers werden losgelaten. Het werd mogelijk en toegestaan om steeds meer financiële producten te ontwikkelen, die te risicovol zijn. Privé personen, maar ook de markt in het algemeen, hadden hiervoor behoed moeten worden. Dit verschijnsel is een belangrijke oorzaak geweest van de recente diepe economische crisis. Het is evident dat op dit vlak een internationale samenwerking en op gelijke wijze regulerend optreden van overheden geboden is. De deregulering die ook internationaal is opgetreden heeft immers te veel ernstige problemen veroorzaakt.

2.4 Door deze ontwikkeling heen loopt de tendens van steeds verdere technocratisering en depolitisering van het economische overheidsbeleid. Louter feiten en cijfers zijn leidend geworden voor een 'onvermijdelijke ontwikkeling'; niet de waardering en beoordeling van die cijfers en feiten vanuit een politieke visie. Thatchers adagium "*there is no alternative*" deed decennia lang steeds meer opgeld. Echter: economie is geen technocratische maar een gedragswetenschap. Bij dat gedrag en de behoeftes van economische actoren spelen (subjectieve) waardeoordelen een rol. Bovendien is de premisse van puur rationeel gedrag van de *homo economicus* een onjuiste aanname; een mens is niet louter rationeel in zijn gedrag, zoals onderzoeken in de gedragseconomie duidelijk hebben aangetoond.

2.5 Daarnaast maakt de leer van de marktwerking duidelijk dat volmaakt werkende markten eerder een zeldzaamheid dan een regel zijn in het economisch proces. Zo zijn bij voorbeeld tweezijdig volledige informatie, homogene goederen, en de mogelijkheid voor marktpartijen om gemakkelijk tot de markt toe- of uit te treden een illusie. Markten zijn nodig om prijzen te bepalen en om te prikkelen tot efficiëntie en effectiviteit. Maar ze werken niet overal volgens de regels van de markteconomie. Er is nu sprake van een overdreven marktfundamentalisme, met op veel plaatsen een ongelijk speelveld. Daar komt nog bij dat in de informatiemaatschappij en de data-economie veel meer informatie dan louter de prijs een rol gaat spelen in het marktproces. Op het gebied van informatie en data-analyses zien we heden ten dage een sterke tendens naar monopolie- en oligopolievorming op wereldschaal (Google, Amazon, Windows, Facebook e.d.). Dit vraagt om een regulerende overheid met macht en invloed. Het is duidelijk dat hierbij ook een intensieve en verreikende internationale samenwerking van overheden geboden is, waarbij het algemeen belang leidend is en niet dat van het lobbyende (georganiseerde) bedrijfsleven.

Sommige productieprocessen kunnen het beste in monopolie- of oligopoliesituaties plaatsvinden. In dergelijke gevallen en ook als er sprake is van marktfalen ontstaat een ongelijk speelveld. Dan zijn overheidsbedrijven of sterk door de overheid gereguleerde bedrijven met een democratische controle daarop de aangewezen weg. Dergelijke bedrijven kunnen ook heel efficiënt en effectief werken. Vaak kunnen middels analogieredenering ervaringen met marktgedreven bedrijven een referentie vormen voor de te hanteren beloningen en of de na te streven doelgrootheden. Algemeen geldt dat duidelijke regelstelling c.q. correctie op het falend marktmechanisme door een overheid absoluut noodzakelijk is om mono- of oligopolide winsten en uitbuiting tegen te gaan; ze vormen immers ook een schade en een beperking van de vrijheden van burgers.

2.6 De besluitvorming in achtereenvolgens EG en EU, en de invoering van de euro hebben het zwaartepunt voor het ingrijpen in de economie meer naar Brussel verlegd. De verschillende nationale economieën zijn bovendien veel meer met elkaar verweven geworden. De democratische controle gaat hier moeizaam. Op nationale schaal treedt er juist een decentralisatie op van uitvoering van soci-

aaleconomische en investeringspolitiek naar gemeente en provincie, wat weer krachtig en kwalitatief adequate lagere overheden vraagt. Kleinere gemeenten die dit moeilijk aankunnen zoeken dan hun heil in intergemeentelijke samenwerkingsverbanden, met ernstige gevolgen voor de democratische controle daarop. Hier zijn verantwoordelijkheden te snel of te onzorgvuldig over de schutting gegooid. Zowel internationaal als lokaal komt zo het democratisch gehalte in gevaar.

2.7 Voorts is door de toenemende globalisering in productie- en kapitaalmarkt, en door de toegenomen invloed van aandeelhoudersbelang het speelveld wezenlijk veranderd. Door internationaal opererende multinationale bedrijven worden individueel opererende landen tegen elkaar uitgespeeld en dreigt een *race to the bottom* te ontstaan; op het gebied van arbeidswetgeving, milieuwetgeving, belastinginning (taxrulings!) enz. Zo wordt een steeds kleiner deel van de belastingen door de grote internationale bedrijven opgebracht en een groter deel door de burgers en de (fiscaal minder uitgekookte) kleinere vooral nationaal opererende bedrijven. Ook dit betekent een ongelijk speelveld. Verder heeft hierdoor de factor arbeid onevenredig veel aan macht ingeleverd, wat ook de scheefheid in de inkomensverdeling aanmerkelijk heeft doen toenemen. Ook worden bedrijven gemakkelijker gekocht of verkocht, dan wel door een (kleine) groep van aandeelhouders in problemen gebracht, waardoor de bestaanszekerheid c.q. de vestigingsplaats en dus ook de werkgelegenheid veel minder gegarandeerd is. Dit alles vraagt om een alert, anticiperend en gecommitteerd overheidsoptreden. Daarbij is internationaal gezamenlijk handelen, vooral in Europees verband, ten zeerste geboden.

2.8 Er is voorts een gecompliceerde relatie tussen overheid en bankwezen ontstaan. Banken hebben onevenredig veel staatsleningen van hun 'thuisland' op de balans staan. Met de globalisering van de kapitaalmarkten zijn banken in meerdere landen actief geworden, terwijl in recente *too big to fail* situaties de nationale overheid (en dus de belastingbetaler) te hulp moest schieten en enorme schulden aanging. Dit betekent niet alleen een dodelijke omarming van banken en staten, maar ook een ongelijk speelveld tussen grote (too big) en kleine (geen steun krijgende) banken. Bovendien richt tegenwoordig het bankwezen zijn aandacht onevenredig op louter (risicovolle) financiële producten. Het richt zijn aandacht onevenredig veel op louter financiële producten en staat te weinig ten dienste van een duurzame, sociale en rendabele ontwikkeling van de reële economie. Dat alles vraagt om een overheidsbeleid dat het bankwezen stimuleert tot dienstbaarheid naar de reële sector in die richting en een toezicht dat daar ook op gefocust is. Reguleren van en strenger toezicht op het bankwezen is dus het devies. Ook dit moet vooral in Europese samenwerking gebeuren. Het begin is er, maar het kan wel ingrijpender.

2.9 Door de toenemende globalisering en de verdergaande technologische ontwikkeling neemt de vereiste kennisintensiteit van het productieproces sterk toe. Het wordt steeds moeilijker voor de niet adequaat geschoolden om aan werk te komen c.q. werk te behouden³. Een tweedeling (beginnend op de arbeidsmarkt) tussen de *haves* en *have nots* (nu ook *cans* en *can nots*), en daarmee een ongelijk speelveld voor de bevolking, wordt een steeds groter probleem. Dit werd nog versterkt door het gevoerde neoliberale beleid waarin solidariteit en verantwoordelijkheidsgevoel voor de lokale bevolking veel verder op de achtergrond raakten. Het wordt een steeds grotere uitdaging om te zorgen dat ieder de benodigde kansen, vaardigheden en mogelijkheden verkrijgt. Dit

³ Vooral het zogeheten middensegment krijgt het nu zwaar te verduren

vraagt veel aan (bij)scholing en het creëren van specifieke arbeidsplaatsen. Bovendien neemt hierdoor het belang van de herverdelingstaak en de belastingstructuur weer toe. De verdergaande digitalisering en robotisering zullen überhaupt veel studie en aandacht vragen van de overheid om de maatschappelijke en economische gevolgen ervan in goede banen te leiden. Specifieke aandacht is hier gewenst voor de bescherming van de zwakkeren.

2.10 Bovenstaand is het begrip tweedeling op de arbeidsmarkt reeds naar voren gekomen vooral in verband met de kennisvereisten. Maar ook tussen consumenten en producenten is sprake van ongelijkheid en is het speelveld niet gelijk. De consument staat tegenover een alles beheersende producent. Met name bij de door velen geprezen marktwerking is veelal niet sprake van een gelijk speelveld tussen deze groepen. In feite wordt ook niet voldaan aan de eisen van volledig vrije mededingen van marktwerking⁴. De roep om privatisering van overheidstaken heeft hier aan bijgedragen. Er is niet sprake van een groot aantal vragers tegenover een groot aantal aanbieders, waarbij de prijs door de markt en niet door één partij wordt bepaald. Ook is toe- en uittreding niet altijd gemakkelijk. Monopolie en oligopolie zijn te veel voorkomende markt vormen.

2.11 De economische en ook de demografische groei zijn wereldwijd zo snel gegaan dat uitputting en opwarming van de planeet, met gevaar voor toekomstige generaties dreigend op ons af komt. Het is een mondiaal probleem dat onderhevig is aan veel tegengestelde belangen op korte en op langere termijn. Internationale samenwerking met veel overtuigingskracht en (ook door het bedrijfsleven expliciet gevraagde) regie van de overheid is hier geboden. De consequenties ervan slaan ook neer in de nationale politiek. Dit betekent dat de taak van de overheid op het gebied van wetgeving en bestrijding van negatieve externe effecten⁵ van het productie- en consumptieproces aanmerkelijk in belang toeneemt, en ook complexer wordt.

2.12 Bij het maatschappelijk middenveld (*civil society*) zien we enerzijds toenemende deelname van burgerorganisatie op het gebied van milieu, energie, consumentenbelang e.d. aan het publieke debat en het polderoverleg, maar anderzijds een steeds verder ter discussie staande legitimiteit van de vakbonden door hun afnemende ledenaantal en representativiteit. De invloed van vakbonden neemt daardoor af, te meer ook omdat het ledenbestand bestaat uit onevenredig veel oudere laaggeschoolden, die juist de hardste klappen krijgen door genoemde ontwikkelingen van globalisering en hogere kennisintensiteit. De vakbonden hebben voor hun leden minder machtsmiddelen voor handen en kunnen niet meer voldoende betekenen voor de belangen van deze kansarmsten. Daarom zal de overheid (in laatste instantie) een veel grotere rol als hoeder voor hen moeten spelen. Ook dit is een voorbeeld van een intensivering van de rol van de overheid als beschermer van de zwakkeren. Belangrijke vraag hierbij is hoe in een maatschappij waarin vooral mondige burgers via zelforganisatie invloed uitoefenen de solidariteit met de kwetsbare groepen kan worden gewaarborgd.

2.13 **Conclusie:** Kortom zowel de ontwikkelingen in het verleden als de verwachtingen voor de toekomst maken duidelijk dat er een duidelijke behoefte is aan een goede ordening door een regulerende en ingrijpende overheid. Dit roept om een herwaardering van de rol van de overheid. De overheid mag haar verantwoordelijkheid in deze niet uit de weg gaan. Het algemeen belang komt

⁴ Dit komt ook tot uiting in het grote aantal laureaten voor de Nobelprijs in de economie voor studies over onvolledige marktwerking

⁵ Externe effecten zijn de gevolgen van handelen voor anderen dan de handelende (markt)partijen.

immers nu steeds meer in de verdrinking door het spel der krachten met individueel eigenbelang of de belangen van machtige deelgroepen. Om die reden is het nodig om na te gaan hoe de overheid haar rol als leider en bestuurder van een gemeenschap, de hoeder van het algemeen belang kan verbeteren. Dat wil zeggen het belang van allen, niet alleen diegenen die tot de achterban van de regeringspartijen worden gerekend. Dit is niet technocratisch op te lossen maar moet steunen op een visie op mens en gemeenschap en de verantwoordelijkheid van de overheid daarin.

3. Overheidsverantwoordelijkheid en overheidstaken

Zoals vermeld is de vraag: Wat willen de mensen, en wat kunnen ze? Hoe gaan ze (idealiter) met elkaar om in het maatschappelijk verkeer en het economisch proces? Kan iedereen op eerlijke manier tot zijn trekken komen? De vraag daarbij is: heeft de overheid hierbij een corrigerende of stimulerende taak om een en ander in goede banen te leiden, en zo ja welke? En wat is hierbij de relatie van de overheid tot het individu? Het antwoord op deze vragen is een weergave van de politieke visie op mens en maatschappij.

3.1 In het algemeen en ook voor het economisch proces heeft de overheid de zorg voor de algemene rechtsorde en de monetaire orde waarin de economische actoren activiteiten in vrijheid rechtvaardig (op basis van gelijkheid) kunnen ondernemen en met elkaar handelen; veilig en verantwoord kunnen consumeren en produceren.

Voor zover ontwikkelingen in de gemeenschap zonder tussenkomst van de overheid veilig en eerlijk tot stand komen en geen schade berokkenen aan anderen en toekomstige generaties, hoeft de overheid niet op te treden. Dat moet ze dan ook in dat geval laten; s.v.p. geen etatisme. De overheid dient die gerechtvaardigde belangen te behartigen die zonder haar optreden zouden worden verdrukt.

3.2 Concreter geformuleerd heeft de overheid de zorg dat de mensen in vrijheid gelijkwaardig lid kunnen zijn van een solidaire gemeenschap. Dit is het kader waarbinnen de overheid haar steentje bijdraagt om de - breed gedefinieerde - welvaart te optimaliseren. Als belangrijke verantwoordelijkheden hiervoor zijn te noemen het ordenen en reguleren van de samenleving, het faciliteren van de hiervoor van belang zijnde processen en het beschermen van de individuen tegen bedreigingen. Bedreigingen van buiten, van andere mensen binnen de samenleving, en van de overheid zelf. Bedreigingen ook die ontstaan door gebrek aan reële kansen en door een op verschillende terreinen voorkomend ongelijk speelveld, ook die als gevolg van marktfalen. Dit leidt tot de volgende taken van de overheid die vooral een ondersteunend, stimulerend of corrigerend karakter hebben:

- Ordenen van de samenleving door het formuleren en opleggen van regels alsook de naleving daarvan te handhaven, zodat er een gelijk speelveld ontstaat op alle terreinen, en daarmee ook sprake is van gelijke kansen en mogelijkheden voor een ieder terwijl dit niet ten koste gaat van toekomstige generaties of verder weg levende medemensen.
- Beschermen c.q. krachtiger maken van de zwakkeren, opdat ze niet beschadigd worden door het gedrag van anderen en voldoende kansen en mogelijkheden krijgen voor een goed leven.
- Preventief of corrigerend optreden waar schades voor huidige en toekomstige generaties, in eigen kring maar ook verder weg, worden verwacht of waargenomen.

- Het creëren van randvoorwaarden en het verschaffen van hulpmiddelen die algemeen van belang zijn, bijdragen aan genoemde optimalisatie van de breed gedefinieerde welvaart, en faciliterend zijn om het proces in de gemeenschap zo soepel mogelijk te laten verlopen.

Hier liggen de volgende overwegingen aan ten grondslag:

3.3 Op hoog abstractieniveau is er redelijke overeenstemming in de Nederlandse samenleving over de hoofdbeleidsdoelen. Dat komt globaal gesproken neer op de slogan van de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Hierbij kan je broederschap opvatten als behorend tot, en solidair zijn met een gemeenschap. Omdat wij ons hierbij ook verplicht achten aan de toekomstige generaties, is ook het begrip duurzaamheid (van die vrijheid, gelijkheid en broederschap) impliciet hierin begrepen. Binnen dit kader willen wij dat de welvaart, breed gedefinieerd, geoptimaliseerd wordt.

3.4 In algemene termen bestaat er ook overeenstemming over het toepassen van het schadebeginsel zoals door J.S. Mill⁶ is ontworpen. Dat wil zeggen dat wij streven naar een zo groot mogelijke vrijheid voor een ieder, onder de voorwaarden dat het anderen niet schaadt; vrijheid in gebondenheid dus. Ook wordt vrij algemeen gedeeld de gedachte om naast de negatieve vrijheid (vrij zijn *van* bemoeienis en belemmeringen) ook de door I. Berlin beschreven positieve vrijheid⁷ (vrij zijn *om* gewenste dingen te kunnen doen) na te streven.

Verschil van mening, van politieke visie en bij gevolg op de voorgestane rol van de overheid komt naar voren in

- De nadere concretisering van genoemde begrippen.
- De visie op de relevante processen in de samenleving.
- De mening in hoeverre verantwoordelijkheid bij het individu kan of moet worden gelegd.
- De gewichten die worden gegeven aan de verschillende beleidsdoelen.

Ter toelichting hierop, met beschrijving van onze visie op deze punten het volgende:

3.5 Wat verstaan we onder gemeenschap en de ander, wat is vrijheid, wat is schade.

- In tegenstelling tot wat Thatcher beweerde bestaat er wel degelijk iets als een *gemeenschap*. Het radicale neoliberalisme met zijn extreme individualisme vormt volgens ons een zelfvernietigende kracht omdat het alles verwacht van maximalisatie van een eng gedefinieerd kortzichtig economische nut en de zelfverrijking van het autonome individu, wat leidt tot een atomisering van de samenleving. Het leidt door zijn eenzijdige focus op negatieve vrijheid ook tot grote ongelijkheden in een samenleving, zowel in de positieve vrijheden (kansen en mogelijkheden⁸) alsook in het resultaat van het toepassen van deze vrijheden. De kans is groot op het ontstaan van een gesegmenteerde samenleving met eerste en tweede klas burgers, waarin in feite niet alle mensen gelijk(waardig) zijn. De gerechtigheid is dan ver te zoeken en artikel 1 van onze grondwet zou dan met voeten getreden worden.
- Het gaat bij het begrip *vrijheid* dus om *negatieve vrijheid* maar evenzeer, zo niet nog meer, om *positieve vrijheid*. Dit laatste betekent dat iedereen de kansen, potenties en mogelijkheden moet

⁶ Zie Mill, *On Liberty* (1865)

⁷ In de zin zoals Isaiah Berlin positieve vrijheid (vrij zijn om; d.w.z. kansen en mogelijkheden hebben om) onderscheidde van negatieve vrijheid (vrij zijn van; bv druk van machtigen). Zie *Two concepts of liberty* (1958)

⁸ Zie ook de capability benadering zoals ontwikkeld door Sen *Development as Freedom* (2010) en Nussbaum *Creating capabilities The human development approach* (2011) met een overheidsverantwoordelijkheid.

hebben om te handelen voor zijn welzijn. Dit maakt onderwijs, om- en bijscholing en ook de mogelijkheid om werkervaring op te bouwen tot belangrijke aandachtspunten. Dit betekent ook dat er voor de leider van de gemeenschap, zijnde de overheid, een verantwoordelijkheid is om er voor te zorgen dat iedereen reële kansen en mogelijkheden heeft om goed te participeren. Dit is conform artikel 19 van de grondwet.

- *Schade* wordt berokkend wanneer van iemand de veiligheid en of gerechtigheid geweld wordt aangedaan waarmee deze persoon door acties van anderen belemmerd wordt in zijn autonome handelingsmogelijkheden en/of zijn welzijn wordt verminderd. Ook de risico's op schade moet zoveel mogelijk worden voorkomen; daartoe is een adequate regelgeving noodzakelijk.
- De *anderen* betreffen ons inziens alle andere mensen, ook buiten de directe eigen kring. Ook van toekomstige generaties, wat duurzaamheid vereist; en ook andere volkeren, wat internationale verantwoordelijkheid en solidariteit veronderstelt, met consequenties voor de buitenlandse en handelspolitiek. De burgers en ook hun overheid zijn verantwoordelijk voor de acties, die zij doen of die zij (na)laten.

3.6 Daarnaast speelt als politiek element een verschil in mening ten aanzien van de relevante processen. Sommigen geloven dat door het spel van tegenkrachten veel van zelf goed komt en een optimale situatie wordt bereikt. Voor hen is veel overheidsoptreden juist verstoring. Anderen zijn aanmerkelijk sceptischer en geloven dat juist een actief en directief overheidsoptreden noodzakelijk is. Een tussenpositie is ons inziens te prefereren waarbij door de discrepantie tussen individueel eigenbelang en deelbelang enerzijds en het algemeen belang anderzijds wel scepsis betreffende het geloof in het zelfregulerend vermogen van het spel van tegenkrachten op zijn plaats is. Een regulerend en corrigerend optreden van de overheid is dan ook gewenst, zolang dat maar niet ontaardt in een dirigistisch of bureaucratisch verstikkend dictaat. En ook zolang het maar niet ontaardt in het eenzijdig behartigen van de belangen van een bepaalde groep.

3.7 Een politiek element komt ook aan de orde bij de vraag wat als verantwoordelijkheid van het individu kan of moet worden beschouwd. Waartoe is hij wel in staat, of zou hij moeten zorgen dat hij in staat is? Wij zijn van mening dat je zo veel mogelijk de verantwoordelijkheid bij het individu moet leggen voor zover het individu die ook aan kan.

3.8 Verschil van politieke visie komt ook naar voren in de gewichten die worden gegeven aan de verschillende beleidsdoelen. Wat weegt het zwaarst (positieve vrijheid, negatieve vrijheid, gelijkheid, duurzaamheid of solidariteit)? Deze gewichten zijn voor een deel afhankelijk van de actuele situatie betreffende een doelstelling. Wanneer komt deze zodanig in het gedrang dat die topprioriteit moet krijgen?

3.9 Uit al het bovenstaande komen wij tot de volgende belangrijke aandachtspunten die nu een intensivering behoeven

- de zorg voor evenwichtige verhoudingen, zeg een gelijk speelveld op alle terreinen en voor alle betrokkenen, en daarmee ook de gelijke kansen en mogelijkheden voor eenieder;
- de bescherming c.q. krachtiger maken van de zwakkeren;
- de bestrijding c.q. voorkoming van mogelijke schades.
- stimuleren van c.q. creëren van randvoorwaarden voor positieve ontwikkelingen.

Bij dit alles moet rekening worden gehouden met de verwachte sociale, mondiaal-politieke en technologische ontwikkelingen. Voor veel zaken is vanwege de internationale dimensie vaak een intensieve samenwerking en afspraken met Europese partners hard nodig.

3.10 **Ter afsluiting** van deze paragraaf komen we tot de volgende stellingen: Hoewel de overheid op een aantal terreinen naar behoren functioneert en haar verantwoordelijkheid neemt, komt uit bovenstaande paragrafen ook een aanzienlijk aantal tekortkomingen naar voren. Daar moet de overheid in onze ogen haar verantwoordelijkheid nemen. Wij zijn daarom voorstanders van een forse opwaardering van de positie en de taken van de overheid.

Het is een fout dat de overheid veel zaken die voorheen als overheidstaak werden beschouwd heeft geprivatiseerd. Het begrip gelijkheid, dat zo mooi met de mond wordt beleden, komt daardoor in de economische context vaak niet voor. Er zijn monopolies en oligopolies ontstaan, en daarmee een forse ongelijkheid tussen de vragende burger en de aanbieder. Wij hebben als uitgangspunt dat als je van mening bent dat iets een collectieve verantwoordelijkheid is, de overheid dit moet (laten) uitvoeren. Als je vindt dat de overheid dat niet goed doet, dan moet je de uitvoering verbeteren door meer kennis en/of geld er in te steken. Privatiseren is geen oplossing. Dat leidt slechts tot een monopolie of een oligopolie met alle gevolgen van dien. Überhaupt is de monopolievorming een groot probleem. Waar het mondiaal opererende bedrijven betreft is hier goede internationale samenwerking, in de eerste plaats in EU verband ten zeerste geboden.

Aangaande de overheidstaken moet de overheid afstappen van het idee om haar burgers vooral als klanten, consumenten of patiënten te beschouwen, en moet zij de eerlijke behartiger zijn van het algemeen belang. Ze moet er zijn voor alle burgers, niet alleen voor de eigen achterban van de aan het bewind zijn coalitieregering.

Ook moet de overheid vanuit de te technocratische benadering weer terug gaan naar een politieke benadering waardoor weer het verschil in waardering van bepaalde stellingnames expliciet aan bod komt. Dit kan of moet uiteraard gepaard gaan met het sluiten van compromissen waarbij de gekozen afweging van de waardeoordelen duidelijk wordt gemaakt.

Bovendien is het van belang dat meer aandacht wordt besteed aan een heldere verantwoording van de daden.

Men moet zich bij dit alles realiseren dat de verantwoordelijkheid veel verder gaat dan alleen maar wetgeving. Uitvoering van de taken, toezicht en handhaving en ook onafhankelijke waarneming en analyses zijn van cruciaal belang. Daar zal allemaal wel meer dan één tandje bij moeten.

4. Instrumenten voor overheidstaken in algemene termen

Bij 4.1 en 4.2 is de vraag of hier alle relevante items zijn genoemd

4.1 Toegespitst op het **economisch proces** betekent dat de volgende vijf taken voor het bestuur door de overheid:

- a. Ordenen en regulieren d.m.v. regelgeving ten behoeve van een gelijk speelveld voor individuen en bedrijven. Dit betekent het bewaken van c.q. zorgen voor gelijke kansen, potenties en mogelijkheden van een ieder, persoon, groepen van personen of bedrijven.
- b. Aanpakken van negatieve externe effecten (d.w.z. schade) van het productie- en het consumptieproces door verboden, straffen, belasten, voorlichten en waar opportuun het subsidiëren van positieve externe effecten.

- c. Herverdelen indien ongerechtvaardigde of inefficiënte ongelijkheden (d.w.z. schade) ontstaan, ten einde te realiseren dat een ieder het vereiste minimumniveau van welzijn kan bereiken, en de welzijnsverschillen tussen bevolkingsgroepen niet onrechtvaardig groot zijn.
- d. Leveren van publieke goederen en diensten; d.w.z. noodzakelijke goederen en diensten die niet door de private sector op veilige en eerlijke wijze tot stand (kunnen) komen. Het gaat hier voor een groot deel om infrastructurele voorzieningen, waardoor de private partijen hun beoogde consumptie of productie kunnen realiseren. Dit moet niet te nauw worden opgevat. Want het betreft naast de fysieke, ook de culturele en de sociale infrastructuur, alsmede voorzieningen op het gebied van energie, gezondheidszorg, onderwijs en natuur. Het moet ook bijdragen aan de positieve vrijheden van burgers. Maar het kan ook sommige eerste levensbehoeften van burgers betreffen waar niet op de juiste wijze in voorzien wordt door de private sector.
- e. Soepel laten lopen van het proces om maatschappelijke efficiëntie, stabiliteit, duurzaamheid en betrouwbaarheid te bereiken. Ter vergroting van de welvaart in de brede zin des woords, zoals in de welvaartseconomie gebruikelijk is.

4.2 Als **instrumenten** van overheidsingrijpen zijn met name te noemen

- waarnemingen en onderzoeken (laten) uitvoeren
- wet- en regelgeving,
- convenanten afsluiten,
- toezicht op de naleving ervan inclusief het opleggen van sancties (handhaving),
- boetes en subsidies opleggen, uitkeringen verstrekken
- structuur en omvang belasting heffen,
- overheidsbestedingen,
- voorlichting.

4.3 Een belangrijke opgave bestaat nu uit het nader concretiseren van de vijf bovengenoemde algemeen gedefinieerde taken. Wat betekent dat op de verschillende terreinen, wat moet de overheid doen en wat moet zij laten. Waar kan of zal het niet door de gemeenschap of deelgroepen van de gemeenschap dan wel door de markt veilig en rechtvaardig worden opgepakt? Zijn hier ook voorkeuren voor het in te zetten instrumentarium te noemen?

Hierbij worden bij de nadere concretisering in deel II hieronder twee invalshoeken gehanteerd.

Namelijk vanuit de vraag wat moet een overheid in een door haar bestuurd veilige en rechtvaardige samenleving doen om

- de rechten van een mens zoals het schadebeginsel, positieve vrijheid, gelijk speelveld te waarborgen (vooral beschermen en regelen), zie paragraaf 5;
- het economisch proces effectief en efficiënt te optimaliseren (vooral regelen en faciliteren), zie paragraaf 6.

II Nadere concretisering

5. Met betrekking tot de rechten van de mens

In de economische context gaat het over

- A. De mens als werknemer en als consument.
 - B. De garantie dat ieder mens voldoende middelen heeft om te leven.
 - C. De zorg voor de productie van goederen en diensten, die voor de mens als noodzakelijk worden beschouwd en die niet onder normale marktomstandigheden door de particuliere sector geleverd (zullen) worden.
-
- A. De mens als werknemer en als consument leidt tot de volgende overheidstaken
 1. Toetsen van de *arbeidsvoorwaarden* die worden afgesproken c.q. opgelegd en zo nodig ingrijpen (arbeidswetgeving, verbieden, algemeen verbindend verklaren e.d.)
 2. Bewaken van de *consumentenbelangen*
 3. Zorg voor (niet bedrijfsgebonden) *om- en bijscholing* op algemeen niveau, zodat werknemers uit afstervende beroepen weer een nieuwe baan kunnen krijgen.
 4. *Employer of last resort* door het geven van een *basisbaan* in de publieke sector voor de mensen die absoluut niet (meer) in de private sector aan werk kunnen komen.
 - B. De garantie dat ieder mens voldoende middelen heeft om te leven..
 1. *Sociale zekerheid*.
 2. Herverdelen, met name door *belastingheffing naar draagkracht*. De sterkste schouders dragen de zwaarste lasten. Maar mensen onder gelijke omstandigheden betalen hetzelfde : gelijke monniken, gelijke kappen.
 - C. De zorg voor de productie van goederen en diensten, die voor de mens als worden beschouwd en die niet onder normale marktomstandigheden door de particuliere sector geleverd (zullen) worden. Dan gaat de aandacht naar kleding, voeding en huisvesting. Alsook gezondheidszorg, educatie en ook recreatie door cultuur en natuur. En verder.....
 1. *Kleding en voeding* lijkt nu voldoende door de markt geregeld, door een veelheid van partijen. Daarom zijn hier slechts waarnemen en toezicht als overheidstaken aan de orde. Hier speelt wel de zorg voor eerlijke voorlichting vanuit het algemene belang van preventieve gezondheidszorg.
 2. *Huisvesting*: dit vraagt de aanwezigheid van voor ieder betaalbare woningen in alle sectoren. Omdat hier vanwege schaarste aan ruimte, ruimtelijke ordening en bestemming van grondgebruik beschikbaarheids- en inrichtingsprobleem aanwezig zijn, is hier een duidelijke regulerende overheidstaak ook om te voorkomen dat ongelijkheid ontstaat. Voor bepaalde segmenten zal de overheid zelf als aanbieder moeten optreden, wanneer de particuliere sector daar niet in voorziet. Zo ook is hier een regulerende taak voor de overheid vanwege de mogelijke locatie- en andere schades die bouwactiviteiten met zich kunnen brengen. Bovendien spelen hier bij verouderde woningen energie- en duurzaamheidsproblemen die het algemeen belang raken en een collectieve oplossing vragen.
 3. *Gezondheidszorg*: toegankelijkheid van de basisgezondheidszorg voor een ieder is hier essentieel, en van levensbelang. Vanwege de onvoorspelbaarheid en de hoge kosten in geval

van calamiteiten zijn hier collectieve verzekeringen en voorzieningen nodig, alsook een gegarandeerd aanbod die op korte termijn en op korte afstand beschikbaar is. Marktwerking en daarmee privatisering is hier niet goed mogelijk omdat er per definitie altijd ongelijkheid tussen aanbieder en de vrager (die geen alternatief heeft) is.

4. *Educatie*: goed onderwijs moet voor ieder toegankelijk zijn. Hier spelen ook centraal door de overheid opgelegde normen om de kwaliteit te garanderen. Onderwijs in de jeugdfase bereidt voor op het leven. Dat gaat over het werkzame leven, waarvoor de algemene, niet bedrijfsgebonden vaardigheden worden bijgebracht. Maar het moet verder gaan en ook de algemene ontwikkeling tot participierend en weldenkend burger stimuleren. Verschraving van het onderwijs tot een paar vaardigheden die vooral voor het bedrijfsleven van belang zijn (bv alleen techniek, wiskunde en Engels) moet worden bestreden.

Gedurende de leerplichtige leeftijdperiode wordt er geen lesgeld betaald. Daarna geheven les gelden mogen nooit prohibitief zijn om een studie te volgen. Het ligt in de rede voor kinderopvang, alsook voor buitenschoolse opvang een zelfde redenering te houden als voor het basisonderwijs (gratis).

Nederland kent bijzonder onderwijs dat wordt aangeboden door private instellingen. De vraag is of dat wel gewenst is, c.q. welke grenzen daaraan gesteld moeten worden.

5. *Recreatie, cultuur en natuur*: de voorziening van een ecologisch verantwoorde infrastructuur waarbij ook voldoende recreatiemogelijkheden zijn voor alle burgers zijn niet goed realiseerbaar in een marktsetting en moeten derhalve tot de overheidstaken gerekend worden. Dit te meer omdat het van wezenlijk belang is voor de duurzaamheid van het landschap

6. Ten behoeve van het optimaliseren van het economisch proces

Hier zijn aan de orde

- A. Gelijk speelveld.
- B. Externe effecten.
- C. Infrastructuur.
- D. Economische politiek

A. Gelijk speelveld.

1. Tegengaan van kartelvorming, monopolies en oligopolies. Ook wanneer die ontstaat door verouderde patentwetgeving. Goed nagedacht moet worden over de vraag in hoeverre en hoe lang kennis een privé bezit kan zijn. Dat geldt ook voor data. Verplichting tot kennis- en datadeling? Hier is veelal een internationale aanpak noodzakelijk, zeker in EU-verband.
2. Gelijke monniken, gelijke kappen. Ook fiscaal, dus geen tax rulings en geen bevoordeling van financiering met vreemd vermogen boven eigen financiering. Alleen voor publiek belang (na goedkeuring door het parlement) is subsidiering van bepaalde bedrijven/sectoren mogelijk.

B. Externe effecten.

Voorbeelden van negatieve externe effecten: Vervuiling, mestoverschotten, maar ook het leegzuigen van middelen zoals alle wiskundigen naar banken, of bepaalde grondstoffen alleen voor de meest biedende, e.d.. Ook zijn te noemen congestie, aardbevingen en andere vorm van bodemschade enz. Als algemene stelregel is te formuleren:

1. Verbied alle negatieve externe effecten die niet te corrigeren zijn. Houd wel rekening met de ernst van het negatieve karakter.
2. Leg boete op negatieve externe effecten die corrigeerbaar zijn; hierbij is de boete gelijk aan de correctiekosten plus een opslag.

C. Infrastructuur.

Het gaat hier om de infrastructuur in een brede betekenis. Dus niet alleen de fysieke (wegen, kanalen, spoorwegen e.d.) maar ook energie- kennis- en cultuurinfrastructuur.

1. De zorg hiervoor is een collectieve taak. Dus moet in overheidsbeheer worden uitgevoerd en beheerd. Ergo: niet privatiseren. Ook geen publiek private samenwerking aangaan; dat leidt maar tot afwentelgedrag. Laat privaat of gebruiker er gewoon belasting of prijs per eenheid gebruik (waaronder tol) voor betalen. Marktwerving met veel aanbieders is hier niet mogelijk. Bovendien is infrastructuur ten algemene dienste en daarom een collectieve taak.

D. Economische politiek

Zoals Sectorpolitiek, conjunctuurpolitiek, arbeidsmarkt- en sociale zekerheidbeleid e.d..

1. Stimuleer duurzaamheid in de brede betekenis van het woord. Naast de toekomstige leefbaarheid betreft dit ook de kracht van de Nederlandse economie in toekomstige generaties. Stimuleer daarom ook innovatie en onderzoek en let op een evenwichtige productiestructuur (bestrijd monostructuur of waterhoofden van bankensector of intensieve veeteelt enz.).
2. Stel regels dat Nederland niet uitverkocht kan worden aan de meest biedende. Voorkom dat essentiële bedrijven voor Nederlandse productiestructuur door het aandeelhoudersbelang vertrekken (zoals bv ABN-AMRO, Organon is gebeurd).
3. Zorg voor goede vestigingsplaats voordelen door een goede infrastructuur en goed opgeleide bevolking. Sta hier geen *race to the bottom* toe op gebied van fiscale arrangementen, arbeidsvoorwaarden, milieuwetgeving e.d. , maar werk op die gebieden juist internationaal (vooral in EU-verband) samen.
4. Zorg voor een inkomens beschermende, conjunctuur stabiliserende en in employability investerende arbeidsmarktbeleid en sociale zekerheid⁹.
5. Voer een conjunctuur stabiliserend (anticyclisch) beleid ten aanzien van bestedingen en belastingen.

⁹ Zoals beschreven in de nota Iedereen Doet Mee in de Samenleving
<https://werkgroepconomie.groenlinks.nl/iedereen-doet-mee-de-samenleving>

5. Handelspolitiek & globalisering: een sociaal-ecologisch perspectief

Aanleiding / samenvatting:

- A. Globalisering en internationale handel hebben de wereld veel goeds gebracht maar leiden ook tot sociale spanningen en ecologische onhoudbaarheid.
- B. Er is veel maatschappelijke weerstand tegen nieuwe handelsakkoorden zoals TTIP (VS) en CETA (Canada).
- C. De VS en China verkeren in een handelsoorlog. Er worden weer handelsbarrières opgeworpen om de nationale industrie te beschermen. Wereldwijd leidt dit tot economische onzekerheid.
- D. Vanuit de mainstream economische wetenschap wordt te vaak op de voordelen van vrijhandel gewezen, en worden de nadelen onvoldoende onderkend. Deze notitie onderzoekt de economische onderbouwing om de sociologische impact van globalisering te begrijpen. Dit helpt om gefundeerd het debat aan te kunnen gaan.
- E. GroenLinks is in beginsel niet tegen internationale handel en handelsakkoorden, maar is voor bescherming van de “verliezers” in de samenleving, zowel sociaal als ecologisch. Deze notitie gaat in op het vinden van een balans tussen enerzijds mondiale samenwerking via handel en anderzijds bescherming van de sociale en ecologische cohesie. Dit helpt om vanuit een duidelijke visie standpunten te kunnen bepalen.

Inhoud

I.	Inleiding: Grenzen aan grenzeloze handel	37
II.	Probleemanalyse: tijd voor een GroenLinks-visie op internationale handelspolitiek	38
III.	Theorie: Economische wetenschap en internationale handel	39
IV.	Praktijk: Een aantal ongewenste effecten	43
V.	Conclusie en Aanbevelingen	45

1. Inleiding: Grenzen aan grenzeloze handel

Nederland heeft een open economie, is onderdeel van de Europese markt en maakt wereldwijd gebruik van veel handelsverdragen. De geglobaliseerde handel heeft ons land veel gebracht. In Nederland zorgt de export voor 1/3 van de welvaart en voor 2,1 miljoen banen. Ook is globalisering de drijvende kracht geweest achter de buitengewone welvaartsgroei in landen als China en India. Dankzij globalisering kunnen producten efficiënter geproduceerd worden door schaalvoordelen en specialisatie, ontstaat een rijker aanbod aan producten, en is vergaande kennisoverdracht en interculturele samenwerking mogelijk. Zeker nu via het internet direct contact mogelijk is, werken mensen uit verschillende delen van de wereld samen aan producten en diensten.

Tegelijkertijd klinkt er luidere kritiek op internationale vrijhandel. In het grootste deel van de vorige eeuw genoot de door het IMF en de Wereldbank gepropageerde globaliseringsagenda volop steun. Handelsbelemmeringen moesten worden opgeruimd; kapitaal moest daar worden geïnvesteerd waar het het meest opbracht. Hoewel dat veel gebracht heeft, zijn er ook verliezers. Productie is veelal verplaatst naar lagelonenlanden, waar minder controle is op het productieproces. De internationale race om goedkoper te kunnen produceren heeft geleid tot hoge ecologische kosten en vaak tot sociale uitbuiting. Bovendien werden snelle groei en open markten gekenmerkt door sterkere volatiliteit, zoals zichtbaar werd met de Aziëcrisis eind jaren '90 en de kredietcrisis eind jaren '00.

Globalisering en vrijhandel hebben geleid tot toegenomen sociale ongelijkheid, concentratie van rijkdom, en toegenomen macht van multinationals. Dit is een kentering van sociale en politieke machtsverhoudingen en hierdoor kan globalisering in zijn huidige vorm zelfs worden gezien als een bedreiging voor de democratie. Bovendien is groei in landen als China ten koste gegaan van de lagere middenklasse in Europa en vooral in de Verenigde Staten die zich daardoor bedreigd voelen. Dit heeft mogelijk bijgedragen aan sociale onvrede en proteststemmen, en de toegenomen populariteit van het eigen nationaal belang boven internationale samenwerking.

Vaak worden deze problemen door de voorstanders van globalisering gebagatelliseerd, ook vanuit de economische hoek. Het standaardantwoord van veel economen is om de voordelen van globalisering te benadrukken, zoals vrij verkeer van goederen, kapitaal en mensen. Dit is dan ook de vrij simplistische economische benadering die in het publieke discours steeds terugkomt. Echter, om de impact van globalisering op de sociale context te begrijpen is een bredere economische blik nodig. Die geven wij in deze notitie. Dat kan helpen om economisch gefundeerd het debat aan te gaan.

Het is goed om te beseffen dat globalisering geen blijvend gegeven is, maar aan verandering onderhevig is en ook kan afnemen. Aan het begin van de vorige eeuw was de wereld evenzeer geglobaliseerd als nu, met wereldwijde geïntegreerde vrije handel. Tijdens de twee wereldoorlogen stortte de wereldhandel in, om pas langzaam weer op gang te komen in de tweede helft van de vorige eeuw. Natuurlijk gaat de vergelijking niet helemaal op en wordt de huidige globalisering gekenmerkt door nieuwe technologieën (met name internet, maar ook op het gebied van transport). Maar ook virtuele globalisering kan veranderen, en beperkt worden, zie bijvoorbeeld de internetcensuur in China.

De grote uitdaging voor de 21^e eeuw is om een nieuwe balans te vinden tussen het benutten van de voordelen van internationale vrijhandel en het verzekeren van ecologisch en sociaal verantwoorde productie. Of duidelijker: ervoor zorgen dat internationale economische integratie niet leidt tot sociale disintegratie.

2. Probleemanalyse: tijd voor een GroenLinks-visie op internationale handelspolitiek

Het GroenLinks beginselprogramma uit 2008 benadrukte al: “De groei van de internationale handel is ongekend. Alles wordt overal gemaakt, informatie is wereldwijd beschikbaar en je kunt alles overal kopen. Dat heeft honderden miljoenen wereldburgers verlost uit uitzichtloze armoede. Voor het eerst in de geschiedenis beschikken we over voldoende middelen en kennis om radicaal een einde te maken aan de armoede van 1 miljard mensen.” Het beginselprogramma wijst ook op de keerzijdes en concludeert vooral dat: “Internationale samenwerking, waarbij Europa het voortouw neemt, is onontbeerlijk om de groene groei en de welvaart eerlijk te verdelen. [...] Eerlijke handel met ontwikkelingslanden met respect voor mens en milieu verdient onze steun. [...] Wij staan voor een rechtvaardige globalisering die duurzaamheid en kwaliteit voorop stelt.”

GroenLinks staat voor internationale sociale rechtvaardigheid, en streeft naar nieuwe zekerheden voor mensen wereldwijd. GroenLinks staat voor een open wereldblik en voor een sociale en groene economie waarin iedereen kan genieten van individuele vrijheid en zelfontplooiing. Dat is een economie gebaseerd op een eerlijke verdeling van werk en inkomen, met bescherming van ecologische grenzen, en met ruimte voor individuele vrijheid en creativiteit. Daar kan een bepaalde mate van globalisering en internationale handel aan bijdragen. Maar globalisering kan alleen gedijen als het sociale welzijn van allen wordt beschermd.

Internationale handel is wat dat betreft geen doel, maar een middel om zo’n economie te bereiken. Een middel dat binnen sociale en ecologische grenzen ruimte kan geven aan creatieve energie van mensen en van private ondernemingen. Fair trade in plaats van ongebreidelde unfair trade. Of, zoals de Greens het verwoorden: “International trade is not our enemy” ... “but to be resolved in socio-ecological justice of economic policies.”

Dat brengt ons op de volgende probleemstelling:

Hoe kan GroenLinks zich economisch gefundeerd opstellen tussen enerzijds mondiale samenwerking via handel en anderzijds bescherming van de sociale en ecologische cohesie?

In deel III onderzoeken we de theorie achter deze vraag. In deel IV leggen wij deze vraag langs enkele concrete, actuele onderwerpen. Dit kan helpen om economisch gefundeerd positie te kiezen als het gaat om handelsafspraken. Hierbij gaat het om zowel de rol van Nederland als Europa op het wereldtoneel. In deel V proberen wij te komen tot een conclusie en aanbevelingen.

3. Theorie: Economische wetenschap en internationale handel

Sinds het begin van de economische wetenschap is internationale handel een thema dat onderzoekers en denkers bezig houdt: in de 17e eeuw pleitte de Franse staatsman Jean-Baptiste Colbert al voor wat later mercantilisme is gaan heten (het mondiale volume van de internationale handel is in beginsel "onveranderlijk", waardoor het een kwestie van winnen of verliezen is: als de één meer exporteert, exporteert de ander minder), terwijl aartsvader van de economie Adam Smith zich juist sterk tegen die doctrine verzette. Deze meningsverschillen spelen nog steeds: er is in de economische wetenschap absoluut geen consensus over de kosten en baten van internationale handel. In feite begrijpen we vanuit economisch perspectief nog onvoldoende hoe internationale handel werkt. Hieronder zetten we de verschillende standpunten neer alsmede de kritiek daarop.

Ricardo: Comparatieve handelsvoordelen

Mainstream (neoklassieke) economen stellen over het algemeen dat internationale handel zo 'vrij' mogelijk zou moeten zijn, oftewel zo min mogelijk beperkt door heffingen en quota. Dit standpunt is grotendeels gebaseerd op de theorie van de comparatieve handelsvoordelen¹⁰. De klassieke econoom David Ricardo geldt als grondlegger van de theorie van de comparatieve handelsvoordelen. Al decennia is dit de populairste en meest invloedrijke theorie rondom internationale handel, zowel onder academische economen als onder politici. Ricardo stelde dat handel tussen twee landen nuttig is, zelfs als het ene land alles efficiënter kan produceren dan het andere. Dat komt door wat economen 'opportunitetskosten' noemen. In zijn simpelste vorm bestaan er in het Ricardiaanse model slechts twee landen, die twee goederen produceren. De productiekosten van die twee goederen kunnen dan in termen van het andere goed worden uitgedrukt: in land A wordt bijvoorbeeld met een uur werken een kilo linzen geproduceerd, en twee kilo rijst. De opportunitetskosten van een kilo linzen bedragen in dat geval twee kilo rijst. Als in land B met een uur werken twee kilo linzen, en 6 kilo rijst geproduceerd kunnen worden, bedragen de opportunitetskosten daar 3 kilo rijst. Land B kan dan wel alles efficiënter produceren dan land A, maar kan tegelijkertijd toch voordeel hebben van internationale handel. Het productiviteitsverschil tussen de twee landen is namelijk groter voor rijst dan voor linzen: als land B een deel van haar arbeidstijd gebruikt om rijst voor land A te produceren, kan het daar meer linzen voor terugkrijgen dan het zelf zou kunnen produceren in die arbeidstijd, omdat de opportunitetskosten voor het produceren van linzen lager zijn in land A. Zo kan kleding in Nederland bijvoorbeeld ook efficiënter geproduceerd worden dan in Bangladesh, maar de opportunitetskosten zijn in het laatstgenoemde land lager, waardoor het, volgens Ricardo's theorie, efficiënter is daar te produceren. In Ricardo's model laat internationale handel landen dus profiteren van verschillen in productiviteit, en kan het zorgen voor een optimale allocatie van productiemiddelen – iets wat in de neoklassieke economie als het belangrijkste beleidsdoel wordt gezien.

Keynes: Effectieve vraag

Ricardo's simpele model biedt een nuttig inzicht: internationale arbeidsdeling kan zorgen voor meer welvaart, doordat alle landen 'doen waar ze goed in zijn'. Het gaat echter ook uit van een aantal onrealistische veronderstellingen zoals volledige werkgelegenheid en volledige benutting van de productiecapaciteit en leidt tot onbenoemde neveneffecten (zoals broeikasgasemissies of eroderende werknemersrechten). Het model mist daarmee cruciale aspecten van de werkelijkheid.¹¹ In Ricardo's model wordt gehandeld tussen twee landen; in de echte wereld vindt handel plaats tussen individuen,

¹⁰ Deze theorie wordt beschreven in elk standaard basisboek internationale economie; zie bijv. hoofdstuk 3 in Krugman, Obstfeld & Melitz (2012, 1987), *International Economics: Theory & Policy*, Boston: Addison-Wesley.

¹¹ Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 7.5 in Lavoie, M. (2014), *Post-Keynesian Economics: New Foundations*, Cheltenham: Edward Elgar.

bedrijven en organisaties in heel veel landen. Daarbij ruilen ze geen rijst tegen linzen, maar betalen ze met geld. Ze maken hun beslissingen niet op basis van comparatieve handelsvoordelen, als ze daar überhaupt al van op de hoogte zijn, maar op basis van absolute voordelen: de productie goederen vindt vaak simpelweg plaats op de locatie waar die goederen het goedkoopst geproduceerd kunnen worden. Als de productie van rijst zich verplaatst naar een ander land, betekent dat niet dat er in het land waar de productie eerst plaatsvond meer linzen geproduceerd zullen worden. Er is immers geen automatisch mechanisme dat er voor zorgt dat er iets anders voor in de plaats komt als een industrie verdwijnt uit een land. Dit is het Keynesiaanse principe van de effectieve vraag: in kapitalistische economieën bestaat geen garantie dat de vraag naar goederen en diensten voldoende is om volledige werkgelegenheid te waarborgen. Als landen zich openstellen voor internationale handel, bestaat dus de mogelijkheid dat de effectieve vraag in minder efficiënte landen afneemt en dat de werkloosheid zich verplaatst naar die landen.

Thirlwall: Internationale handel en de betalingsbalans

De relatie tussen internationale handel en effectieve vraag is onder andere door Anthony Thirlwall geformaliseerd in de vorm van een groeimodel¹². Thirlwall veronderstelt dat bij een groeiend nationaal inkomen ook de vraag naar importproducten groeit, afhankelijk van hoe gevoelig een land is voor importproducten. Aan de andere kant neemt de vraag naar exportproducten toe als het inkomen van handelspartners toeneemt, afhankelijk van de gevoeligheid van het buitenland voor exporten. Een probleem ontstaat als de gevoeligheid voor importen veel groter is dan de gevoeligheid voor exporten: dat betekent dat als de economie van de handelspartners evenveel groeit als de eigen economie van een land, de vraag naar importproducten sterker toeneemt dan de vraag naar exportproducten. In zo'n geval ontstaat een handelstekort. Thirlwall stelt daarom dat de binnenlandse economie minder snel moet groeien dan die van de handelspartners om evenwicht op de betalingsbalans te bewaren.

De verhouding tussen de gevoeligheid voor export- en importproducten kan gezien worden als indicatie van hoe sterk de vraag ernaar toeneemt als inkomens toenemen. De vraag naar landbouwproducten neemt bijvoorbeeld vaak minder toe dan de vraag naar hoogwaardige technologie. Zo ontstaat de paradoxale situatie waarin landen met een achterstand (zoals Griekenland) minder snel kunnen groeien dan hoogontwikkelde landen (zoals Nederland en Duitsland), waardoor die achterstand ook moeilijk weggewerkt kan worden. De economie kan alleen hard doorgroeien als er grote geldstromen richting zo'n land met een achterstand gaan om het hoge handelstekort te bekostigen. In principe hoeft dat niet erg te zijn, zolang de minder ontwikkelde economieën ook echt naar de ontwikkelde economieën toe groeien. Dat is niet vanzelfsprekend het geval, bijvoorbeeld als geld vooral naar consumptieve uitgaven gaat, in plaats van naar investeringen in fysiek kapitaal, infrastructuur en onderwijs.

Hamilton, List en Chang: Het concurrentienadeel van 'infant industries' en de weggetrapte ladder

Naast de onrealistische veronderstellingen die ten grondslag liggen aan het Ricardiaanse model, is het statische karakter ervan ook problematisch. Economieën staan niet stil: ze ontwikkelen zich voortdurend. Een theoretische analyse van internationale handel zou die dynamiek moeten erkennen. In de 18e en 19e eeuw stelden eerst Alexander Hamilton en later Friedrich List dat vrije handel ertoe leidt dat economieën zich in sommige gevallen minder makkelijk kunnen ontwikkelen, omdat ze niet in staat zijn te concurreren met andere landen.¹³ Terwijl een bepaalde industrie in potentie in een land

¹²Thirlwall, A. P. (1979). The balance of payments constraint as an explanation of international growth rate differences. *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, 32(128), 45-53.

¹³Chang, H. (2003). *Kicking away the ladder: Development strategies in historical perspective*. London: Anthem Press.

succesvol zou kunnen zijn, kan het gebeuren dat die industrie geen voeten aan de grond kan krijgen, omdat dezelfde bedrijfstak in een ander land een voorsprong heeft. Dat kan bijvoorbeeld zijn omdat er sprake is van een leercurve (het productieproces verbetert door ervaring), of door schaalvoordelen. Dit fenomeen is bekend geworden als het 'infant industries'-argument. De Brits-Koreaanse econoom Ha-Joon Chang heeft beschreven hoe vrijwel alle westerse landen ooit hun infant industries beschermden tegen buitenlandse concurrentie, terwijl ze nu vaak van ontwikkelingslanden eisen dat die openstaan voor volledig vrije handel. Volgens Chang komt dit neer op het wegtrappen van een ladder na er zelf op te zijn geklommen. Landen bevinden zich tegenwoordig op extreme uitersten in economische ontwikkeling.

Voor ontwikkelingslanden kan het extra belangrijk zijn om hun infant industries te beschermen, omdat de kans anders bestaat dat de industriële productie niet van de grond komt en het land zich niet kan ontwikkelen. In de praktijk kan de economie van zo'n land dan gedomineerd blijven door sectoren waarin de productiviteit slechts beperkt of niet stijgt, omdat deze sectoren telkens het onderspit delven ten opzichte van buitenlandse sectoren, waardoor de achterstand ten opzichte van geïndustrialiseerde landen steeds groter wordt. Dit pleit niet voor volledig gesloten economieën, maar wel voor de vrijheid om bepaalde sectoren te beschermen tegen concurrentie vanuit landen die voorop lopen, en tegelijkertijd voor internationale handel om te kunnen exporteren (in feite het meerjarenbeleid dat China sinds de jaren '70 vooruit geholpen heeft).

Rodrik: Sociale implicaties van internationale vrijhandel

De comparatieve handelsvoordelen van Ricardo en de kritiek op zijn model gaat vooral over de impact *tussen* landen. Daarnaast moeten we kijken naar de impact van internationale handel *binnen* landen. In de praktijk zien we grote sociale fricties tussen de *cans* en de *cannots* binnen samenlevingen, zoals Coen Teulings het verwoordt. Teulings baseert zich hierbij op de hedendaagse econoom Dani Rodrik, die enkele belangrijke sociale gevolgen van internationale economische integratie beschrijft. Rodrik toont aan dat de huidige combinatie van globalisering, technologie en flexibilisering van arbeid heeft geleid tot grotere arbeidsonzekerheid en verminderde onderhandelingsmacht voor immobiele arbeid.¹⁴

Gereduceerde handelsbarrières vergroten de asymmetrie tussen partijen die internationaal mobiel zijn (hetzij zelf, hetzij door outsourcing) en partijen die dat niet zijn. De vraag naar arbeid van deze laatste groep wordt elastischer, doordat hun arbeid makkelijker op internationaal niveau vervangen kan worden. Deze toegenomen elasticiteit wordt nog eens versterkt door de flexibilisering van de arbeidsmarkt in veel landen. Deze verschillen in mobiliteit versterken sociale spanningen tussen degenen voor wie globalisering kansen biedt, en voor wie globalisering een bedreiging vormt. Deze bedreiging is vaak het geval bij laaggeschoolde arbeid, maar kan ook gelden voor hoger opgeleide arbeid als die relatief eenvoudig naar goedkopere landen geoutsourcet kan worden.

Door een standaardisatie van cultuur en technologie wereldwijd versnelt globalisering tevens spanningen binnen en tussen landen over sociale normen en verhoudingen. Het is van belang om dit te erkennen vanuit economisch perspectief, omdat internationale handel nationale sociale normen en verhoudingen sterk beïnvloedt, of zelfs indirect oplegt.

Rodrik benadrukt het belang om deze sociale implicaties van internationale vrijhandel te onderkennen, omdat deze sociale spanningen het draagvlak en daarmee het fundament voor geglobaliseerde vrijhandel onderuit kunnen halen. De sociale spanningen die Rodrik beschrijft zijn niet alleen

¹⁴ Zie bijv. Rodrik, D. (1998). Globalisation, Social Conflict and Economic Growth. *The World Economy*, 21(2), 143-158.

veroorzaakt door globalisering, maar ook door binnenlandse ontwikkelingen, zoals de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Maar dat neemt niet weg dat globalisering bepaalde tegenstellingen heeft uitvergroot en versterkt. Daarnaast is het onderscheid tussen mobiele en immobiele arbeid in de praktijk niet zo scherp te maken. Ook hoger opgeleiden zijn meer aan huis en haard gebonden dan de theorie doet vermoeden. Waar het meer om gaat is om de internationale vervangbaarheid van arbeid, ten opzichte van bedrijven en kapitaal dat zich wel makkelijker over grenzen beweegt.

Conclusie

Wat duidelijk wordt uit de verschillende theorieën over de voor- en nadelen van internationale handel is dat de specifieke omstandigheden allesbepalend zijn. Het is evident dat bananen beter in Ecuador geproduceerd kunnen worden dan in Nederland, maar in welke gevallen geldt hetzelfde voor elektronica of kleding?

We hebben uitgelegd dat de comparatieve voordelen van Ricardo (die het uitgangspunt vormen voor veel neoklassieke economen) eigenlijk niet zo relevant zijn voor de echte wereld. De fout in een systeem van volledige vrijhandel is dat de prikkels om een bestaande asymmetrische situatie recht te trekken altijd terecht komen bij de landen of de groepen die daar het minst toe in staat zijn. De belangrijkste conclusie uit de kritiek op de neoklassieke economische theorieën is dat internationale handel een sterke asymmetrie kan veroorzaken, zowel *tussen* landen als *binnen* landen. Binnen de Europese Unie gaat het om landen die minder competitief zijn en daardoor moeite hebben volledige werkgelegenheid te bereiken (tien jaar na de kredietcrisis is de werkloosheid in Portugal en Griekenland nog steeds torenhoog). De vraag naar goederen en diensten in deze landen sijpelt weg naar competitievere noordelijke landen, die geen enkele prikkel voelen om daar iets aan te doen, maar daar juist veel beter op toegerust zijn (bijvoorbeeld door het stimuleren van loonsverhogingen of het verhogen van overheidsuitgaven). Wat dat betreft is de Europese Unie met name een unie van de multinationals en van het kapitaal, en geen sociale unie die rekening houdt met de sociale implicaties van het economische vrijhandelsbeleid.

Keynesiaanse theorieën suggereren dan ook dat een vrijhandelszone zonder gezamenlijk economisch en sociaal beleid vroeg of laat met problematische onevenwichtigheden te maken krijgt. Rodrik voegt daar de sociale spanningen binnen landen aan toe, en toont aan dat economisch en sociaal beleid onlosmakelijk verbonden zijn. Wanneer de internationale eisen van de globalisering in conflict komen met de sociale stabiliteit van een land, dan ondergraaft de globalisering haar eigen politieke draagvlak.

Dat betekent geenszins dat we moeten stoppen met internationale handel. Zoals gezegd is globalisering een drijvende kracht achter welvaarts-groei, hier en in andere landen; dankzij globalisering kunnen producten efficiënter geproduceerd worden door schaalvoordelen en specialisatie, ontstaat een rijker aanbod aan producten, en is vergaande kennisoverdracht en interculturele samenwerking mogelijk. Desalniettemin blijft het belangrijk de negatieve effecten van vrijhandel te benoemen, en oog te houden voor de sociale en ecologische verliezers.

4. Praktijk: Een aantal ongewenste effecten en mogelijke oplossingen

Het verschil tussen nationale handel en internationale handel is dat er binnen een land regels gesteld kunnen worden over de wijze van productie om sociale en ecologische schade te voorkomen. Ook is er nationaal een vangnet waarmee verliezers van toegenomen concurrentie gecompenseerd kunnen worden, bijvoorbeeld als werkloosheid toeneemt wanneer productie zich verplaatst van Groningen naar de Randstad. Deze waarborgen zijn er in veel mindere mate in de EU, en in internationaal verband zijn ze vrijwel afwezig.

Binnen de EU is er enige mogelijkheid om ecologisch en sociaal verantwoorde productie te stimuleren, en er is enige steun voor armere regio's via de cohesiegelden. Internationaal zijn er in theorie mogelijkheden om regels te stellen over de wijze van productie via afspraken in de Wereld Handels Organisatie (WTO), maar deze zijn in de regel eerder gericht op het wegnemen van nationale regels dan op het toevoegen van internationale afspraken. Er is internationaal geen sprake van een solidariteitsmechanisme waarmee verliezers van internationale handel gecompenseerd worden, tenzij we ontwikkelingssamenwerking hierin meerekenen.

De afwezigheid van productieregels en solidariteitsmechanismen bij internationale handel brengt enkele ecologische en sociale ongewenste effecten met zich mee. Bovendien kan internationale handel leiden tot verminderde voedselzekerheid binnen een land door specialisatie en tot toegenomen kwetsbaarheid voor crises. Hieronder worden deze dilemma's nader beschreven.

Ecologische neveneffecten

Internationale handel heeft vaak negatieve ecologische effecten. Bij internationaal transport van goederen wordt veel CO₂ uitgestoten. Tot slot kan internationale handel ertoe leiden dat productie verschuift naar landen met minder strenge milieuregelgeving. Denk bijvoorbeeld aan het vergaande gebruik van bestrijdingsmiddelen bij de productie van bloemen in Kenia en Ethiopië. Ook kunnen schadelijke restproducten, zoals asbest, gedumpt worden in armere landen.

Tegelijkertijd kan internationale handel ook gunstig zijn uit ecologisch oogpunt. Wanneer goederen door specialisatie op de meest doelmatige manier geproduceerd worden, dan kost het ook zo min mogelijk grondstoffen. Ter illustratie: wanneer een product kan groeien in een gunstig klimaat, zoals tomaten en mandarijnen in Zuid-Spanje, dan kan dat vanuit milieuoogpunt, afhankelijk van de transportuitstoot, beter zijn dan productie in Nederland. Ook is uit onderzoek gebleken dat als de welvaart toeneemt, ook het milieubewustzijn toeneemt, waardoor meer bereidheid ontstaat tot het investeren in duurzame producten en het stellen van regels voor duurzamere productiewijzen.

Internationale handel heeft dus vaak negatieve ecologische effecten, maar kan ook positieve effecten hebben. Helaas hebben de negatieve effecten op dit moment nog de overhand. Hoewel internationale handel vaak niet per sé de directe oorzaak is van milieuschade (want dat zijn het vervuilende gedrag en het ontbreken van geschikte regelgeving), worden zulke negatieve gevolgen in de praktijk wel verplaatst door handel en daarmee aan het nationale of Europese beleid onttrokken. De ecologische effecten van handel zijn daarom een belangrijk uitgangspunt voor beleid. Daarnaast kan handelsbeleid wel degelijk als *middel* gebruikt worden om doelstellingen buiten de Europese grenzen te bereiken, zoals het verminderen van broeikasgasemissies. De omvang van de Europese economie (en daarmee de Europese afzetmarkt) geeft de EU macht die aangewend kan worden om onder andere milieuschade tegen te gaan.

De EU kan bijvoorbeeld verwijzen naar het klimaatakkoord van Parijs en die doelstellingen een integraal onderdeel van elk handelsakkoord maken. Verder is het belangrijk om internationaal meer regels te stellen aan productie, bijvoorbeeld over gebruik van bestrijdingsmiddelen. Ook kan het

helpen om het transport van goederen te verduurzamen, door vliegtransport te ontmoedigen (bijvoorbeeld via de invoering van een vliegtaks) en het bevorderen van verduurzaming van schepen en vrachtwagens (bijvoorbeeld via een CO₂-heffing). Bovendien moeten we toe naar eerlijke beprijzing van producten door het meenemen van alle externaliteiten in de kostprijs. Dit betekent dat bedrijven deze kosten ook betalen, hetzij via belasting, hetzij door vergoeding of compensatie van ongewenste neveneffecten. De EU zou dit kunnen doen door importtarieven te heffen over op vervuilende wijze geproduceerde goederen.

Een andere zeer zinvolle maatregel is het invoeren van ketenaansprakelijkheid (op Nederlands of Europees niveau), waarbij bedrijven aan het eind van de keten verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor milieu- of strafbare delicten aan het begin van de keten, ook als men daar geen weet van had. Dat betekent dat partijen als Action en H&M verantwoordelijk kunnen worden gesteld als zij hier producten verkopen waarvoor aan het begin van de keten milieu- of strafbare delicten zijn gepleegd (naar Nederlandsrechtelijke normering), en dat deze aansprakelijkheid niet contractueel kan worden uitgesloten, vergelijkbaar met de strafbaarheid van heling.

Tot slot kan de invloed van de consument op het productieproces vergroot worden, bijvoorbeeld via internationale eenduidige keurmerken. De ontwikkeling van deze keurmerken moet gestuurd worden, zodat eenduidigheid ontstaat en vertrouwen in de totstandkoming van deze keurmerken.

Sociale uitbuiting: fair trade versus unfair trade

Internationale handel kan in veel gevallen negatieve sociale gevolgen hebben, vaak via dezelfde mechanismen als hierboven beschreven. Internationale handel leidt ertoe dat productie verplaatst kan worden naar landen met slechtere arbeidsomstandigheden. Bovendien kunnen consumenten en bedrijven door lange, ondoorzichtige productieketens moeilijk toezicht houden op de wijze waarop een product geproduceerd is.

Om de gevolgen van handel op sociale omstandigheden te beperken, moet ingezet worden op duidelijke internationale afspraken over arbeidsomstandigheden. Verder gelden dezelfde acties als tegen de ecologische neveneffecten: ketenaansprakelijkheid, beprijzing van externaliteiten, internationaal gestandaardiseerde keurmerken.

Daarnaast kan internationale handel ertoe leiden dat gespecialiseerde productie zich centraliseert (agglomeratie-effect, waarbij economische activiteit zich in bepaalde regio's concentreert, en uit 'verliezende' regio's wegtrekt. Tot slot kan internationale handel in de eerste fases van ontwikkeling van een land onwenselijk zijn, zoals eerder beschreven, omdat de nationale economie nog onvoldoende ontwikkeld is om te kunnen concurreren met de efficiënte (en goedkope) productiewijze van meer ontwikkelde economieën.

Tegelijkertijd leidt internationale handel vaak tot een toename van de welvaart, tenminste in landen waar de export niet gebaseerd is op de export van ruwe grondstoffen (CPB). Deze toegenomen welvaart kan aangewend worden voor opleiding en verbetering van arbeidsomstandigheden op de lange termijn. Ook is het van belang om meer te investeren in ontwikkelingssamenwerking om ook verliezers van toegenomen handel te compenseren. Tot slot kan meer ruimte geboden worden aan ontwikkelende economieën om hun economie af te schermen van internationale handel, om verdere ontwikkeling van de economie te stimuleren.

Vrije handel versus (voedsel)soevereiniteit

Internationale handel brengt ook strategische overwegingen en dilemma's met zich mee. Het verplaatsen van productie naar andere landen (of continenten) kan niet in alle gevallen eenvoudig

ongedaan gemaakt worden. Als het gaat om essentiële onderdelen van de economie, ontstaat zo een status van afhankelijkheid: zonder de levering van essentiële producten uit het buitenland kan een crisis ontstaan. Hierbij gaat het in het bijzonder om de voedsel- en energievoorziening, die zo belangrijk zijn dat beperkingen van het aanbod tot acute problemen zouden kunnen leiden. Het erkennen van dit belang, zowel voor de EU zelf als voor handelspartners, zou een essentieel onderdeel moeten zijn van het Europese handelsbeleid.

In de moderne economie zijn ook andere grondstoffen en producten vrijwel onmisbaar geworden, zoals schaarse metalen die nodig zijn voor de productie van computers, smartphones en andere elektronica. Om afhankelijkheid van andere landen, en met name landen die mogelijk minder betrouwbaar zijn of tegengestelde belangen hebben, te voorkomen, moeten strategische overwegingen dan ook meegewogen worden bij het bepalen van een Europese handelspolitiek. Uiteraard op basis van wederkerigheid: in ons eigen belang als Nederland en als Europa, maar ook door minder ontwikkelde landen in staat te stellen om strategische sectoren te beschermen. Daarbij moet een evenwicht gevonden worden tussen de positieve gevolgen van internationale handel op de korte termijn (bijv. hogere welvaart door goedkopere/efficiëntere voedselproductie), en de strategische belangen op de lange termijn.

5. Conclusie en Aanbevelingen

- Onderstaande is een aanzet voor de discussiebijeenkomst op 22 juni -

Als we internationale handel willen reguleren om ongewenste neveneffecten te voorkomen, dan is de volgende vraag hoe we dat het beste kunnen doen, en vooral door middel van welke regels. Uit de theorie en praktijk komt duidelijk naar voren dat globalisering een drijvende kracht is achter welvaartsgroei, hier en in andere landen. We zien de voordelen van internationale handel. Maar we moeten de sociale en ecologische verliezers niet onbenoemd laten, en de internationale handel zodanig reguleren dat de verliezen beperkt dan wel gecompenseerd worden. Op basis van theorie en praktijk zien we dat de ongewenste effecten van globalisering en vrijhandel zich concentreren rond vier thema's:

A. Sterke asymmetrie tussen landen

- Binnen Europa: De vraag naar goederen en diensten in deze landen sijpelt weg naar competitievere noordelijke landen, die geen enkele prikkel voelen om daar iets aan te doen, maar daar juist veel beter op toegerust zijn (bijvoorbeeld door het stimuleren van loonsverhogingen of het verhogen van overheidsuitgaven). Om deze asymmetrie tegen te gaan zouden de investeringen in de achterblijvende landen kunnen worden vergroot. Een andere mogelijkheid is het strenger maken van de regels rondom handelsoverschotten (vergelijkbaar met de huidige 3%-norm voor begrotingstekorten) en het beboeten van landen met te grote overschotten. Verder zou binnen de Eurozone het interbancaire betalingssysteem TARGET2- omgevormd kunnen worden tot Keynes' beroemde 'bancor'-plan, waarin rente moet worden betaald over tegoeden die landen met een structureel exportoverschot opbouwen middels een

multilateraal clearingssysteem.¹⁵ Een verdergaande stap is om de economische unie te integreren met een sociale (en politieke) unie.¹⁶

- Wereldwijd: Uit het GroenLinks beginselprogramma: “GroenLinks zet zich in Europa om de handelspolitiek de komende jaren drastisch te hervormen. Ontwikkelingslanden krijgen steun om de productiviteit op duurzame wijze te verhogen en meer te verdienen aan de export. Ze mogen hun eigen markten beschermen.”

B. Ecologische en sociale uitwassen door verplaatsing van productie

- Handelsverdragen moeten leiden tot opwaartse convergentie en alle vormen van ‘dumping’ bestrijden.
- Beprijzing van externaliteiten. Uit het GroenLinks beginselprogramma: “We moeten eerlijke prijzen betalen voor energie, grondstoffen en voedsel en voor de bescherming van kwetsbare gebieden als het tropisch regenwoud.”
- Ketenaansprakelijkheid
- Internationaal gestandaardiseerde keurmerken
- Concurrentie mag nooit een excuus zijn om sociale-, milieu-, en gezondheidsstandaarden te verlagen. Uit het GroenLinks beginselprogramma: “Het overkoepelende doel van een groen handelsbeleid is ervoor te zorgen dat handel het maximale welzijn van de mens bereikt voor een minimaal gebruik van energie en hulpbronnen. Voor GroenLinks is het doel niet vrije handel, maar eerlijke handel. Met eerlijke handel moeten ook belangrijke misstanden worden aangepakt, zoals kinderarbeid, kaalslag van tropische bossen en dierenleed.”

C. Sterke sociale verschillen binnen landen

- Bescherming van de verliezers. Binnen een land kunnen regels gesteld worden over de wijze van productie om sociale en ecologische schade te voorkomen. Dit is derhalve een zaak van binnenlandse politiek.

D. Strategische soevereiniteit

- Duidelijke keuze op Europees niveau voor bepaalde strategische sectoren en producten die worden uitgesloten van handelsverdragen, zoals energie en voedsel. Ruimte geven aan minder ontwikkelde landen om hetzelfde te doen.

¹⁵ Zie bijv. Lavoie, M. (2015). The Eurozone: Similarities to and differences from Keynes’s Plan. *International Journal of Political Economy*, 44(1), 3-17. Een dergelijk plan is eerder voorgesteld door twee Duitse parlementariërs van Die Grünen en Die Linke; zie Paus, L., & Troost, A. (2011). *A European Clearing Union: The monetary union 2.0*. Berlin: Deutsche Bundestag.

¹⁶ Zie bijv. Vandenbroucke, F. Addressing Global Inequality: is the EU part of the equation? Chapter in Patrick Diamond (ed), *The Next Phase of Globalization: Capitalism and Inequality in the Industrialised world*, I.B. Tauris, forthcoming.

6. De euro en Europese economische en sociale politiek

Een reactie op de discussienota's van de Europese Commissie

- GL Werkgroep Economie¹⁷ -

7. Inhoud	
1. Inleiding	47
2. Probleemanalyse in hoofdlijnen.....	48
3. Voorgestelde aanpassingen voor economische en monetaire unie.....	49
3.1 Economische en begrotingsunie	49
3.2 Democratische verantwoording en doeltreffende governance	51
3.3 Financiële unie; bankenunie en kapitaalmarktenunie.....	53
4. Voorgestelde mogelijkheden voor een sociale unie	55
5. Algemene beoordeling en advies.....	56
6. Tot slot.....	59
Bijlage 1a Sociale domein in de vijf scenario's in het witboek over de toekomst van Europa	60
Bijlage 1b. Gevolgen van de 5 scenario's voor grote EU uitgavengebieden	61
Bijlage 2 Wat leren we van de afgelopen periode	62
Bijlage 3 Het instrumentarium van de economische en monetaire unie.....	66
Bijlage 4 Procedure macro-economische onevenwichtigheden	69
Bijlage 5 Opties voor een stelsel van „eigen” middelen	71

1. Inleiding

De euro en ook de Europese Unie (EU) hebben een roerige periode achter de rug na de financiële crisis, gevolgd door een politieke crisis met als dieptepunt de Brexit. Opinies varieerden van uittreden of opheffen tot het drastisch versterken van de euro en de Europese instituties. Analyses, zoals die door vooraanstaande economen de laatste tijd zijn uitgebracht, hebben wij in bijlage 2 beschreven. Op dit moment is de tijd is gekomen om duidelijke keuzes te maken met betrekking tot de euro en het Europese economische beleid, zeker met het oog op de verkiezingen voor het Europees parlement 2019, maar ook voor de stellingname van de Nederlandse regering en in het Nederlandse parlement. We moeten niet slechts blijven hangen in terugkijken op de crises (maar de lessen niet vergeten). We moeten hierbij weer vooruitkijken, op basis van de uitgangspunten van GroenLinks en de behoeftes in de samenleving. Hieronder volgt een aanzet voor een sociale en duurzame toekomstvisie op de euro en het Europese economische beleid.

De Europese Commissie heeft bijgedragen aan het formuleren van een Europese toekomstvisie door vijf verschillende mogelijke scenario's van de EU te presenteren (zie bijlage 1) met het verzoek daarvoor voor het einde van het jaar een oordeel over te vormen. Bovendien heeft de commissie een aantal discussienota's uitgebracht op verschillende beleidsterreinen. Voor het vraagstuk van de Europese economische en sociale politiek zijn drie nota's uitgebracht. Dit memo bevat daarom ook een reactie op de discussienota's van de Europese Commissie¹⁸.

¹⁷ Opgesteld door Tim Crijns en Jos Kok

¹⁸ Zie voor de verdieping van de economische en monetaire unie (EMU), vooral beschreven in par. 3

Inmiddels heeft de adviesraad voor internationale vraagstukken (AIV) ook een advies over een verdieping en versterking van de Economische en Monetaire Unie uitgebracht¹⁹. Dit gaat vooral langs de lijnen van de discussienota over de verdieping van de EMU. Hier komen we op terug bij de algemene beoordeling in paragraaf 5.

2. Probleemanalyse in hoofdlijnen²⁰

Kort samengevat laat de problematiek van de Europese economisch en monetaire unie (EMU) zich beschrijven in drie punten, met verschillende oorzaken:

1. Economische en sociale divergentie in plaats van de beoogde convergentie, met oplopende economische, sociale en politieke spanningen. Met ook als gevolg dat kapitaalmarktrentes zeer uiteen lopen door vertrouwensproblemen, en voor sommige lidstaten zware schuldenlasten.
 - a. Er is een centraal gevoerd monetair beleid met sterke begrotingsregels en sancties, gecombineerd met een decentraal gevoerd macro-economisch beleid van bestedingen en fiscaliteit met zachte economische sturing op EU-niveau (zie bijlage 3) via het (onderhandelings)proces van coördinatie van het economisch beleid (het “Europees Semester”, zie ook bijlage 4).
 - b. Het begrotingsbeleid is sterk geüniformeerd en rigide deflatoir, wat in een periode van recessie procyclisch uitpakte. Dit waar juist een gecoördineerd beleid noodzakelijk is, in de zin van rekening houdend met verschillende situaties en behoeften. Het monetaire beleid van de ECB (quantitative easing) is in een recessie met een overvloed aan liquiditeit en een reeds aanwezige zeer lage rente vrij machteloos gebleken.
 - c. De uitgangspunten van de Europese economische politiek zijn het neoliberale geloof in een zo klein mogelijke overheidssector, angst voor transfers van rijke landen naar armere landen met hoge overheidsschulden, alsook een lage inflatie. De belangrijkste en krachtigste middelen zijn dan ook sturen (straffen) van landen op basis van staatsschuld en begrotingstekort (Groei- en Stabiliteitspact). De economische sturing om convergentie bereiken is zoals boven vermeld veel zachter.
2. Eurosceptische krachten die oproepen tot opheffen of uittreden.
 - a. Sociaal lopen de landen zeer sterk uiteen. Er zijn grote verschillen in arbeidsparticipatie, werkloosheid, welvaart en sociale zekerheidsgaranties, met sterke migratiestromen en sociale dumping als gevolg.
 - b. Het democratisch deficit van de zeer technocratische opererende EU versterkt de afkeer van de unie, met nationalistisch populisme als gevolg. Verlies van autonomie, politieke bemoeienis door een technocratische ECB, en oplopende democratisch deficit via 'rationeel' technocratische economische sturing terwijl de Europese burgers sociaal en politiek 'irrationeel' gedrag vertonen (zoals: Brexit, regionalisering). De muntunie dreigt niet alleen economisch maar ook sociaal uiteen te lopen, wat ten koste gaat van diens houdbaarheid.
3. Hoewel de economie verbeterd is de EMU nog steeds niet shockproof.

https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-emu_nl.pdf ; voor de sociale problematiek in par. 4 https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-social-dimension-europe_nl.pdf; en de financiële, verwerkt in par. 3, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-eu-finances_nl.pdf

¹⁹ <http://aiv-advies.nl/9fx/publicaties/adviezen/is-de-eurozone-stormbestendig-over-verdieping-en-versterking-van-de-emu>

²⁰ Dit is een samenvatting van de belangrijkste punten uit bijlage 2 en de analyses uit de discussienota's

- a. Door onvoldoende gecoördineerd gevoerd beleid en door gebrek aan voldoende krachtige stabilisatoren (en een stabilisatiefonds) zal een conjuncturele neergang nog steeds fors doorwerken.
- b. Het bankwezen is ondanks een aantal doorgevoerde hervormingen nog niet stabiel; met name door te weinig eigen vermogen en te veel moeilijk inbare leningen op hun balansen. Er is nog steeds een grote onderlinge afhankelijkheid tussen staten en banken, en een risico dat de belastingbetaler via de overheid de banken in geval van nood te hulp moet schieten. En er is nog steeds een ongelijk speelveld in het bankenlandschap, met te weinig ruimte voor een proportionele toezichtsbenadering die ruimte laat voor gediversifieerde concurrentie.
- c. Daarbij speelt ook de overmatige verslaving aan bankkrediet (in plaats van financiering met eigen vermogen) in Europa een rol, die mede gevoed wordt door de gunstigere fiscale behandeling van de kosten van vreemd vermogen ten opzichte van die van eigen vermogen. Zowel bij bedrijven als bij particulieren.

3. Voorgestelde aanpassingen voor economische en monetaire unie

De Europese Commissie heeft haar plannen voor de verdieping van de economische en monetaire unie samengevat in een routekaart. In deze bespreken we de voorstellen en toelichting van de commissie (rechttop staand) en ons oordeel daarover (cursief). Het instrumentarium van de commissie staat beschreven in bijlage 3.

3.1 Economische en begrotingsunie

1. Economische en sociale convergentie

In de discussienota over de verdieping van de EMU stelt de Europese Commissie zichzelf de volgende doelen:

- Verdere versterking van het “Europees semester” (proces van economische beleidscoördinatie)
- Verbeteren van convergentie d.m.v. convergentienormen en koppeling met de centrale stabilisatiefunctie

De Europese Commissie benadrukt dat convergentie naar veerkrachtigere economische structuren niet betekent dat beleidsdomeinen of situaties over de hele lijn worden geharmoniseerd. Zaken als werkgelegenheid, onderwijs, belastingen, de structuur van de maatschappelijke voorzieningen, de producten- en dienstenmarkten, de overheidsdiensten en de gerechtelijke organisatie moeten nationaal geregeld worden. Het Europees semester (de jaarlijkse procedure voor coördinatie van het economisch beleid tussen landen) kan en moet het centrale vehikel blijven naar doeltreffende coördinatie, op basis van zogenoemde overeengekomen convergentienormen.

Een dergelijke reeks normen kan bestaan uit maatregelen voor de verbetering van de kwaliteit van overheidsuitgaven, investeringen in onderwijs en opleiding, openstelling van talrijkere en meer concurrerende markten voor goederen en diensten, en invoering van billijke en efficiënte belastingstelsels. Deze normen kunnen alleen als bindend worden aanvaard indien de naleving daarvan wordt versterkt door een hecht verband tussen de desbetreffende hervormingen, het gebruik van EU-fondsen en de toegang tot een potentiële macro-economische stabilisatiefunctie (zie 3 hieronder).

Onze reactie: Mooi dat men constateert dat er verschillen zijn in economische ontwikkeling, maar dat moet ons inziens niet alleen leiden tot het onderscheid van nationale en internationale beleidszaken,

maar ook tot Europese afstemming van coördinatieafspraken t.a.v. verschillende situaties, met bindende adviezen per situatie. Nu gaat het – zo komt het ons voor – in feite niet verder dan min of meer overtuigend adviseren vanuit Brussel met hele geringe sanctiemogelijkheden. We moeten constateren dat in de stukken de ‘convergentienormen’ veel worden gebruikt als oplossing voor het gebrek aan convergentie, maar dit lijkt vooral een processuele oplossing zonder dat duidelijk wordt hoe dit de lidstaten inhoudelijk convergeert. Bovendien moet ons inziens worden benadrukt dat convergentie niet hetzelfde is als uniformering: houd rekening met verschillen in situaties en behoeften!

- Grotere technische bijstand

De Europese Commissie stelt voor om de capaciteit van de EU om technische bijstand te verlenen uit te breiden voor lidstaten die gerichte hervormingen implementeren die van cruciaal belang zijn voor convergentie en de opbouw van veerkrachtiger economische structuren. Deze technische bijstand kan bevorderlijk zijn om de EU-begroting daadwerkelijk te gebruiken voor hervormingen.

Onze reactie: Het is zeer aan te bevelen om technische bijstand uit te breiden en best practices systematisch te delen, zeker ook vanuit het solidariteitsidee van de Europese Unie. Wel is de grote vraag wat de gewenste hervormingen zijn. Die moeten o.i. niet zo zeer in de neoliberale sfeer gezocht worden, maar in zaken als goede belastingregels en -inning, bestrijding van corruptie en vriendjespolitiek, justitie- en politiestructuren, het gezondheidszorgsysteem, het pensioenstelsel, re-integratie naar werk, en omscholing. De technische bijstand zou gekoppeld kunnen worden aan eventuele subsidies en/of sancties.

2. Voorbereiding en implementatie van het nieuwe meerjarig financieel kader van de EU

- Sterkere focus op steun (of prikkels) voor hervormingen
- Grotere koppelingen met de prioriteiten van de Eurozone

Dit heeft het doel om de EU-begroting te versterken, bijvoorbeeld door de medefinancieringspercentages op een meer systematische wijze te moduleren naar gelang van de economische omstandigheden in de lidstaten. Ook kunnen beleidshervormingen en de EU-begroting sterker aan elkaar worden gekoppeld. Dit kan gepaard gaan met subsidies waarmee lidstaten worden gestimuleerd hervormingen uit te voeren. De stabiliserende impact van de EU-begroting op de Eurozone is op dit moment overigens zeer klein door de omvang ervan (niet meer dan bijna 1 % van het totale BBP van de EU).

De discussienota over de Europese financiën stelt dat er gestreefd moet worden naar een efficiënter, doelgerichter en flexibeler begrotingsbeleid, en dat een verschuiving wenselijk is in de richting van nieuwe duurzame groei modellen waarin economische, sociale en milieuoverwegingen bijeengebracht worden. Bovendien zullen daarbij – afhankelijk van het gekozen Europese scenario – nieuwe prioriteiten als veiligheid, migratie en defensie een grotere rol gaan spelen (zie bijlage 1b). In die discussienota worden ook mogelijkheden genoemd om de eigen middelen van de Europese Unie te vergroten (zie bijlage 5). Belangrijk daarbij is dat de eigen middelen zichtbaar zijn gekoppeld aan de EU beleidsterreinen, met name de eengemaakte markt en de duurzame groei.

Onze reactie: Mooie plannen, maar door de geringe omvang slechts een druppel op een gloeiende plaat. Als je de EU serieus neemt moet hier een duidelijke structurele verhoging van het EU-budget komen. Dat is zowel omwille van conjunctureel als structureel georiënteerde interventies vanuit de EU absoluut noodzakelijk. Van de in bijlage 5 genoemde opties spreken ons vooral de gemeenschappelijke energie- en milieubelasting alsook een percentage van de gemeenschappelijke heffingsgrondslag

voor de vennootschapsbelasting en de belasting op financiële transacties aan. Dit laatste zou ook de problematiek van Europese belastingparadijzen mitigeren.

3. Stabilisatiefunctie

- Mogelijke invoering van een macro-economische begrotingsstabilisatiefunctie voor de Eurozone
De stabilisatiefunctie dient vooral ter bescherming van overheidsinvesteringen tegen economische neergang en als een stelsel van werkloosheidsverzekering in het geval van een plotselinge stijging van de werkloosheid. Het gaat om investeringen in ruime zin zoals infrastructuur of regelingen voor ontwikkeling van vaardigheden. In tijden van economische neergang wordt immers in de nationale begroting gewoonlijk het eerst bespaard op overheidsinvesteringen.

De toegang tot de stabilisatiefunctie moet strikt gebonden zijn aan duidelijke criteria en aan een voortdurend deugdelijk beleid, dat met name moet leiden tot meer convergentie binnen de eurozone. Naleving van de EU-begrotingsregels en van het kader voor breder economisch toezicht moet daarvan een onderdeel zijn. De stabilisatiefunctie moet geen overlapping vormen met de rol van het Europees stabiliteitsmechanisme (ESM) als instrument voor crisisbeheersing.

Onze reactie: Wij achten dit een goed plan, dat voluit steun verdient. Het is een goede aanvulling op het monetaire beleid dat alleen maar op inflatie gericht is. Wel zal heel duidelijk gekozen moeten worden voor een anti-cyclisch en duurzaam investeringsbeleid, dat puur ten goede komt aan de reële economie en de werkgelegenheid. Daarbij is het aan te bevelen om bij de begrotingsregels een onderscheid te maken tussen consumptieve en investeringsuitgaven van de overheid. Dat is niet alleen conjunctureel van belang maar ook voor de structurele aanpak. Deze stabilisatiefunctie vereist uiteraard een aanzienlijke verhoging van de EU begroting. Bovendien zal dit gepaard moeten gaan met anticyclische begrotingsregels van het Groei- en Stabiliteitspact (zie punt 4 hieronder)

4. Vereenvoudiging van regels van het Groei- en Stabiliteitspact

Op dit moment worden lidstaten vooral gestuurd op basis van staatsschuld en begrotingstekort (Groe- en Stabiliteitspact). De regels van dit pact blijken niet werkbaar in de praktijk en zijn niet toepasbaar in alle verschillende situaties van de verschillende lidstaten. Daardoor leveren ze niet altijd de gewenste effecten op, blijken ze soms contra-effectief aan de gestelde doelen, en staan ze de eigen betrokkenheid in de weg. Het pact lijkt aan herziening toe.

Onze reactie: Wij vinden heel goed om het Groei- en Stabiliteitspact te evalueren en ons af te vragen of staatsschuld en begrotingstekort de juiste middelen zijn om nationale begrotingen te sturen. In de praktijk lijkt het procyclisch overheidsgedrag te stimuleren. De EMU bestaat uit verschillende landen met uiteenlopende ontwikkelings- en welvaartsniveaus en ook (nog) verschillende faseringen in de conjunctuur. Juist deze verscheidenheid vraagt om maatwerk op een gemeenschappelijk overeengekomen basis. Dat compliceert de vereiste regelgeving dat meerdere indicatoren meeneemt, zoals bv het niveau van werkgelegenheid. Het zal daarom gepaard moeten gaan met een veel krachtiger aanpak van een breder georiënteerde macro economische politiek.

3.2 Democratische verantwoording en doeltreffende governance

1. Versterkte en meer geformaliseerde dialoog met het Europees Parlement

De voltooiing van de EMU betekent ook een grotere democratische verantwoordingsplicht en meer transparantie over wie wat en wanneer beslist op elk bestuursniveau. Het Europees Parlement en de nationale parlementen moeten worden toegerust met toereikende toezichtbevoegdheden

overeenkomstig het beginsel dat verantwoording moet worden afgelegd op het niveau waar de beslissingen worden genomen.

Onze reactie: Daar zijn we natuurlijk voor. Hoewel ook een gezamenlijke verantwoordingsplicht zou helpen in de dialoog met de kiezer. Op dit moment leggen de nationale en Europese parlementen verantwoording vaak bij de ander, wat slechts tot tweespalt leidt, wat voorkomen zou kunnen worden bij gezamenlijke verantwoording. Zie ook punt 2 hieronder. Het zou ook goed zijn als Europese Parlementsleden op regelmatige basis verantwoording afleggen dan wel uitleg komen geven aan hun nationale collega's (of dat op een andere manier de samenwerking tussen nationale parlementen en het Europees parlement verstevigd wordt). Naast verantwoording afleggen aan de bevolking via het parlement zullen in een dialoog ook de meningen en voorkeuren van de bevolking systematischer moeten worden verzameld. Daarbij zal ook de meningsvorming via het publieke debat moeten worden gestimuleerd

2. Werken naar en realiseren van een eengemaakte externe vertegenwoordiging van de eurozone in bv IMF, Wereldbank, WTO e.a.

De sterkere interne governance van de Eurozone moet worden weerspiegeld in een steeds sterker eengemaakte externe vertegenwoordiging. In de internationale financiële instellingen zoals het IMF spreekt de Eurozone echter nog steeds niet met één stem. Deze gefragmenteerde vertegenwoordiging betekent dat de Eurozone onder haar politieke en economische gewichtsklasse uitkomt omdat elke lidstaat individueel spreekt, zonder het algemene belang voor ogen te houden.

Onze reactie: Ook hier zijn we voor. Zie punt 1 hierboven. Zeker voor het Europese economische beleid is het beter als Europa met één (duurzame en sociale) stem staat ten opzichte van andere economische machtsblokken.

3. Voltijdse permanente voorzitter van de Eurogroep

Onze reactie: Dit lijkt louter een politieke beslissing.

4. Instellen van één orgaan (een thesaurie) voor de Eurozone

In het EU-raamwerk kunnen een aantal bevoegdheden en functies onder één dak worden verenigd. Het economisch en begrotingstoezicht van de Eurozone en haar lidstaten kan dan worden toevertrouwd aan één enkel orgaan dat wordt belast met de voorbereiding van besluiten en de uitvoering ervan op het niveau van de Eurozone. Dit zal bestaande bevoegdheden en diensten samenbrengen die momenteel versnipperd zijn over verschillende instellingen en organen, zoals het Europees Stabilisatiemechanisme (ESM).

Onze reactie: Dit lijkt ons een logische beslissing. We houden een slag om de arm omdat we niet alle politieke ins en outs van dit voorstel kunnen overzien.

5. Oprichting van een Europees Monetair Fonds

De functies van een toekomstig Europees Monetair Fonds (voortbouwend op het ESM) zouden op zijn minst de huidige mechanismen voor liquiditeitssteun aan lidstaten moeten omvatten en zo mogelijk ook het toekomstige gemeenschappelijke vangnet van de bankenunie.

Onze reactie: Dit lijkt een logische beslissing

6. Voorstel om het begrotingspact in het rechtskader van de EU op te nemen

7. Integratie van de overblijvende intergouvernementele regelingen in het rechtskader van de EU

8. Eurogroep opgericht als een officiële Raadsconfiguratie

Onze reactie: Dit zijn politiek juridische besluiten waar wij geen duidelijk oordeel over hebben.

3.3 Financiële unie; bankenunie en kapitaalmarktenunie

1. Implementatie van verdere risicobeperkende maatregelen in de financiële sector

Dit is het invoeren van reeds gedane voorstellen om de risico's voor banken te beperken door het prudentiële beheer en de marktdiscipline te versterken. Ook die in verband met eigen vermogen, insolventie, herstructurering en tweede kansen.

Onze reactie: In beginsel zijn wij voor strenger toezicht op banken. Echter de huidige toezichtsbenadering is teveel gericht op technische risicoberekeningen die geen ruimte laat voor kwalitatieve doelstellingen zoals verduurzaming van de economie of bijdrage aan de reële economie. Een kwalitatievere en proportionele toezichtsbenadering geeft ruimte aan gediversifieerde concurrentie.

2. Strategie om de oninbare leningen te verminderen

Door beter toezicht, instellen van een secundaire markt voor dergelijke leningen, en verdere hervorming van het bankwezen.

Onze reactie: Dit is een interessante gedachte die steun verdient, alhoewel waarborgen ingebouwd moeten t.a.v. de schuldopeising. Voorkomen moet worden dat deze leningen worden opgekocht door agressieve schuldeisers zoals vulture funds die juridisch alles op alles zullen zetten om de leningen te innen, terwijl we moeten onthouden dat (sommige) schuldenaars juist slachtoffer geweest zijn van agressieve leningtoekenning door banken.

3. Opzetten van een gemeenschappelijk vangnet voor het gemeenschappelijk afwikkelingsfonds.

Binnen dit kader wordt de afwikkeling van banken gefinancierd door de aandeelhouders en schuldeisers van banken, en door een gemeenschappelijk afwikkelingsfonds, dat door de banksector wordt voorgefinancierd, en blijven de spaarders en belastingbetalers buiten schot. Op dit moment werkt het vangnet nog niet voldoende.

Onze reactie: Wij steunen een gemeenschappelijk vangnet via het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM) in plaats van via de individuele natiestaat, die dan immers in grote problemen kan komen. We hebben recent gezien dat het Spaanse Banco Popular voortvarend en zonder staatssteun werd gered door Europees ingrijpen. Helaas bleek dit vlak daarna nog niet mogelijk voor twee Italiaanse banken, waarbij de Italiaanse belastingbetaler wel opdraaide voor het faillissement. Verdere verbetering van het vangnet is noodzakelijk zodat een redding te allen tijde door aandeelhouders en schuldeisers gefinancierd wordt.

4. Overeenkomst en daarna uitrol over een Europees depositoverzekeringstelsel.

Tot een bedrag van € 100 000.

Onze reactie: Dit kan op onze steun rekenen. Wel moeten goede afspraken gemaakt worden over de financiering, die zoveel mogelijk door de banken gezamenlijk opgebracht moet worden. Zij zullen ook moeten zorgen dat in essentie zwakke banken niet met extreem hogere en risicovollere depositovergoedingen klanten proberen aan te trekken, zoals indertijd in de Icesave-zaak. Er kunnen wel vraagtekens worden gezet bij de hoogte van dit bedrag, dat indertijd onder druk van Ierse banken naar dit niveau is opgeschroefd.

5. Finaliseren van de kapitaalmarktenuie, en herziening van de Europese toezichthoudende autoriteiten – uitbouwen naar een gemeenschappelijke Europese toezichthouder voor de kapitaalmarkten

Dit is van belang om te zorgen voor meer innovatieve, duurzame en gediversifieerde financieringsbronnen voor huishoudens en bedrijven, bijvoorbeeld dankzij betere toegang tot durfkapitaal of aandelenfinanciering en minder nadruk op schulden. Om een kapitaalmarktunie te bereiken zijn met name een beter geïntegreerd toezichtkader ter waarborging van een uniforme toepassing van de regels voor de financiële sector en meer gecentraliseerde handhaving op het gebied van toezicht van cruciaal belang. Ook zullen op den duur alle barrières voor een kapitaalmarktunie moeten worden geslecht, die liggen op het gebied van bijvoorbeeld belasting- en faillissementwetgeving in de verschillende staten.

Onze reactie: Op zich is het goed om naar een gemeenschappelijk kapitaalmarkt te gaan om intra-Europese investeringen te stimuleren buiten bancaire kredietverstrekking, om het niveau van de kapitaalverstrekking minder afhankelijk te maken van banken. Wel zullen deze financiers aan dezelfde strenge toezichtseisen moeten voldoen als banken, om te risicovolle kapitaalverstrekking en oneerlijke concurrentie tegen te gaan.

Wel heeft een Europese kapitaalmarktunie ons inziens alleen nut als dit gericht is op financiering van de reële en duurzame economie en niet leidt tot oligopolievorming op de kapitaalmarkt en een verzwakte consumentenbescherming.

Prikkels en geboden moeten zodanig zijn dat de financiële sector zich alleen ten dienste stelt van de reële sector, waarbij de verduurzaming ervan hoge prioriteit moet hebben. Op dit moment echter lijken de voorstellen voor de kapitaalmarktunie vooral te gaan over het grootkapitaal (zoals “simple securitisation”) waar het ons inziens zou moeten gaan over het faciliteren van laagdrempelige investeringsmogelijkheden voor de burgers, zoals crowdfunding. Het moet blijven gaan om directe investeringen waarbij de investeerder weet waarin geïnvesteerd wordt en niet om producten die eindeloos doorverkocht kunnen worden, waardoor de investeerder geen goed zicht meer heeft op de investeringsrisico’s. Uiteindelijk moet de kapitaalmarktunie er toe leiden dat het eenvoudiger wordt om bv als vakantieganger in een Grieks restaurant te investeren, maar niet tot nieuwe complexe producten bv waarbij de consument verleid wordt om al het spaargeld in verdriedubbelaars via Roemeense subprime aandelen te stoppen.

Een belangrijke – niet genoemde – maatregel om overmatige groei van private schulden te allen tijde te voorkomen is het afschaffen van de fiscale bevoordeling van financiering met vreemd vermogen. Dat geldt voor bedrijven en voor particulieren via fiscale aftrekbaarheid van (hypotheek)rentekosten.

6. Gedekte staatsobligaties en Eurobonds

De balansen van banken zijn over het algemeen te sterk verweven met hun “thuisland” door investeringen in “eigen” obligaties. Een mogelijkheid om meer diversificatie te bevorderen is de ontwikkeling van door meerdere overheidsobligaties gedekte effecten (securitisatie), als eerste tussenstap richting Eurobonds. Daarbij hoeft overigens nog geen sprake te zijn van een verdeling van de schulden tussen de lidstaten. Wel maakt dit het waarschijnlijk goedkoper voor de zwakkere lidstaten om kapitaal te lenen.

Onze reactie: Wij achten dit een goede en haalbare stap op weg naar de Eurobonds op langere termijn, waarbij het systeem van blue en red bonds zoals dat door Bruegel is voorgesteld ons wel

aanspreekt²¹. Dat wil zeggen tot 60% van het BBP kan een land gedeelde Eurobonds uitgeven, daarboven blijft het een nationale obligatie. Door Eurobonds wordt de integratie van de kapitaalmarkten en de financiële stabiliteit versterkt. Het wordt moeilijker om tegen een land te speculeren, ook omdat dan de mogelijkheid verdwijnt om binnen een muntunie obligaties van een land massaal te verkopen en over te stappen naar die van een ander land. Bovendien zal door de grotere markt voor die obligaties de rente wat lager kunnen uitvallen.

7. Mogelijke veranderingen in de regelgeving inzake overheidsobligaties.

De huidige regelgeving bevat geen prikkels voor banken om te diversifiëren en minder obligaties van de eigen overheid aan te houden. Verandering zou de band tussen banken en overheden losser kunnen maken, en prikkels creëren voor overheden om het risicoprofiel van hun eigen obligaties te verlagen. Maar het zou belangrijke gevolgen hebben voor de werking van het financiële stelsel van de Eurozone.

Onze reactie: Wij kunnen dit punt moeilijk overzien en wachten de onderzoeksresultaten af. Zie ook ons antwoord bij 6.

4. Voorgestelde mogelijkheden voor een sociale unie

De Europese Commissie geeft belangrijke ontwikkelingen aan die voor het sociale domein voor de komende tijd zijn te verwachten en welke uitdagingen dat met zich brengt. Ook geeft zij aan wat de vijf in het witboek geschetste scenario's op hoofdlijnen betekenen voor de sociale dimensie (zie bijlage 1a).

Als belangrijke ontwikkelingen worden geschetst:

- De toenemende vergrijzing.
- Toenemend aantal eenpersoonshuishouden; moeilijker combineren van werk met zorgtaken.
- Omslag van baan voor het leven naar werk voor het leven, waarbij voor het werk meer de nadruk komt te liggen op resultaat en minder op de fysieke aanwezigheid.
- Grotere behoefte aan aanpassingen van kennis en vaardigheden op alle leeftijden.
- Risico op toenemende polarisatie op de arbeidsmarkt met grotere inkomensverschillen.
- Nieuwe problemen van stress en zwaarlijvigheid, milieu- en technologie gerelateerde ziekten.

De nieuwe arbeidsmarkt, zo meldt de Commissie in haar discussienota, roept vragen op over de kwaliteit van banen in de toekomst in termen van inkomen, werkzekerheid en arbeidsomstandigheden, zal gevolgen hebben op gebieden als sociale bijstandsnetworken, uitkeringen, pensioenplanning, kinderopvang en gezondheidszorg, en kan aanpassingen van werktijden, rusttijden en eisen inzake gezondheid en veiligheid met zich meebrengen. Uit de veranderingen die zich nu voltrekken, vloeien volgens de Commissie belangrijke nieuwe uitdagingen voort op het vlak van onderwijs, opleiding, vaardigheden, een leven lang leren, personeelsbeheer en het omgaan met complexe loopbaanwendingen²². Er zullen ook nieuwe sociale rechten moeten komen die aansluiten op de veranderende arbeidsmarkt. Het gaat hierbij niet alleen om financiële houdbaarheid, maar ook om het bieden van passende vangnetten en nieuwe soorten bescherming om mensen te helpen hun vermogens ten volle te benutten in hun eigen leven en voor de

²¹ zie bijlage 2

²² Deze problematiek komt al langer voor en is door de GL Werkgroep Economie al aangesneden in haar adviesnota "Iedereen doet mee in de samenleving" van juni 2015 zie <https://werkgroepconomie.groenlinks.nl/iedereen-doet-mee-de-samenleving>

maatschappij. De sociale beschermingsstelsels kennen nog steeds veel beperkingen, met name wat betreft de dekking en de toegang. Het sociale domein heeft een sterk nationaal karakter. De EU heeft maar beperkte middelen met een paar belangrijke instrumenten. (zie onderstaand schema).

Instrumenten in sociale domein

Wetgeving

- Minimumeisen
- Vrij verkeer en mobiliteit
- Standaardisatie van basisnormen

Richtlijnen

- Beleidsaanbevelingen
- Uitwisseling van de beste praktijken
- Steun voor hervormingen

Financiering

- Vaardigheden
- Jongeren
- Financiering voor mkb
- Vermindering van de armoede
- Regionale en plattelandsontwikkeling
- Onderzoek en ontwikkeling

Samenwerking

- Dialoog met de sociale partners
- Het maatschappelijk middenveld betrekken
- Samenwerken met nationale actoren en internationale instellingen

Lidstaten willen doorgaans niet graag autonomie op dit terrein overdragen aan de EU. Maar het is volgens de commissie evident dat de sociale dialoog gestimuleerd moet worden en dat hier veel ervaringskennis van de landen gedeeld moet worden. Ook wordt duidelijk dat het scenario van louter een eengemaakte markt op sociaal terrein tot een race to the bottom leidt.

Onze reactie: Opvallend is dat in de discussienota geen aandacht wordt besteed aan sociale dumping en flexibele korte termijn arbeidscontracten. Dat geldt ook voor beleidsdoelstellingen of instrumenten dienaangaande. Grote risico's bestaan dat de reeds bestaande sociale verschillen tussen en binnen landen die er nu reeds zijn nog groter gaan worden en de sociale houdbaarheid van de Europese Unie gevaar loopt. Het is daarom van het allergrootste belang dat de sociale doelstellingen van de gehele Unie worden gedefinieerd. We moeten streven naar een hoog en stabiel niveau van werkgelegenheid, en eisen stellen voor waarborging van adequate sociale bescherming, minimum eisen aan humane arbeidsvoorwaarden, alsook sociale uitsluiting en tweedeling in de samenleving bestrijden. Ook moeten wij een hoog niveau nastreven van levenslang onderwijs, bijscholing en opleiding in nieuwe vaardigheden, en bescherming van de volksgezondheid. Daarbij moeten alle lidstaten een beleid van sociale investeringen in de steigers zetten. De concrete invulling kan variëren maar moet wel sociale dumping en misbruik bij het vrije verkeer van personen onmogelijk maken. Wij achten een sociale unie absoluut noodzakelijk voor de houdbaarheid van de Europese Unie in haar geheel.

5. Algemene beoordeling en advies

Het toe te juichen dat de Europese Commissie deze discussienota's heeft opgesteld. Het afstandelijke en technocratische karakter van de EU heeft de behoefte aan een goed debat in de gehele Europees publiek ruimte sterk vergroot.

Bij de onderwerpen in bovenstaande paragrafen hebben wij reeds ons oordeel gegeven. Daaruit blijkt dat wij redelijk wat voorstellen en plannen van de commissie onderschrijven, wat ons tot een redelijk positief oordeel brengt, maar dat wij wel eisen stellen aan de solidaire en duurzame uitgangspunten die aan deze voorstellen en plannen ten grondslag liggen. Verder zijn er o.i. ook belangrijke zaken onderbelicht, zoals

- Het belang van anticyclisch economisch beleid, dat verder gaat dan het invoeren van een stabilisatiefonds, en niet wordt gefrustreerd door op het verkeerde moment uitgevoerde procyclisch uitpakkende hervormingen.
- Het belang van prikkels om onevenwichtigheden in betalingsbalanssituaties weg te werken, c.q. de transfers van landen met een overschot naar landen met een tekort in de eigen vermogensfeer te stimuleren, ten einde de toekomstige verdien capaciteit van de zwakkere landen te vergroten.
- De absolute noodzaak om zowel om conjuncturele als om structurele redenen het centrale budget van de EU aanzienlijk te verhogen.
- De zorg dat de financiële sector ten dienste staat van de reële sector (en daarmee van werkgelegenheid en welzijn voor brede lagen van de bevolking) en minder louter op financiële producten is gericht.
- De zorg voor prikkels op de kapitaalmarkt richting verduurzaming van de economie.
- Het belang van fiscale harmonisatie in het algemeen met nog speciale aandacht voor de aftrekbaarheid van rentebetalingen voor de winstbelasting.
- Het doorbreken van de gepercipieerde vrijblijvendheid resp. het versterken van de bindendheid van de afspraken en aanbevelingen van Europa aan de lidstaten.

De adviesraad voor internationale vraagstukken vermoedt dat uittreden uit de euro voor een land negatief uitpakt en voor de eurozone als geheel destabiliserend werkt. De raad toont zich in zijn advies een voorstander van een stapsgewijze versterking van de euro en verdieping van de integratie. Hij spreekt zich (helaas) niet uit over de noodzaak van een sociale unie. Hij acht het voor de economische unie noodzakelijk om het bestuur slagvaardiger te maken (door een vaste voorzitter van de eurogroep met een ruim mandaat) en de democratische verantwoording aan en controle door het Europees en de nationale parlementen aanmerkelijk te versterken. Bovendien moet zijns inziens het Noord Zuid conflict worden doorbroken door enerzijds hervormingen in Zuid maar anderzijds het lijf gaan van de onevenwichtigheden door investeringsplannen en hogere lonen in Noord. Dat kan ons inziens wel degelijk bijdragen aan het slechten van de onevenwichtigheden van de betalingsbalansposities. Mocht dat evenwel niet voldoende blijken te zijn dan zal de kapitaalmarktunie er toe bij kunnen dragen dat Noord via beleggingen of directe investeringen eigenaar wordt van productiecapaciteiten in Zuid bv op het gebied van zonne-energie. Dergelijke transfers, die het toekomstig verdienvermogen van het ontvangende land en het rendement van het gevende land ten goede komen, zijn zeker niet te verfoeien; noch door Noord, noch door Zuid. Verder volgt de raad grosso modo de voorstellen voor de financiële unie zoals in paragraaf 3.3 hierboven beschreven. Op het gebied van een begrotingsunie benadrukt de raad dat deze aanvullend moet zijn op de nationale begrotingen en niet mag lijden tot permanente financiële transfers in één richting. Ons inziens is het van belang ook te bezien waar die transfers aan worden besteed; gaat het om consumptieve doeleinden of om zaken die de toekomstige verdien capaciteit van de ontvangende landen vergroten. Dit laatste wordt natuurlijk wel positief beoordeeld.

Voor een groot deel kunnen wij ons, in lijn met het bovenstaande, in redelijke mate vinden in deze adviezen op economisch terrein. Over het bestuurlijke en institutionele kader onthouden wij ons van mening. En met betrekking tot het democratisch proces vinden wij dat dit verder moet reiken dan de parlementen, en dat de gehele bevolking op deliberatieve wijze met maatschappelijke discussies en meningsvorming erbij moet worden betrokken.

Een sterk en door de bevolking gedragen Europa is ook nodig voor de individuele landen om hun (volks)soevereiniteit terug te krijgen.

Nu zijn ze die soevereiniteit al kwijt aan grote multinationale ondernemingen die individuele landen op het gebied van arbeids-, fiscale- en milieuwetgeving tegen elkaar uitspelen. Dat leidt nu tot

- een race to the bottom voor werkenden op het gebied van lonen, sociale bescherming en andere arbeidsrechten,
- onevenredig hoge belastingen voor burgers en fiscaal minder uitgekookte kleinere bedrijven, en
- een te zwakke positie van overheden tegen vervuilers, wat de volksgezondheid ernstig benadeelt.

Een sterk Europa is ons inziens van belang om te voorkomen dat de individuele landen ondergesneeuwd raken in het toekomstige wereldbeeld van sterk opkomende continenten buiten Europa. Het is ook nodig om de uitdagingen van de toekomst zoals die op het gebied van klimaat, vluchtelingen en veiligheid aan te gaan.

Een sterk Europa vraagt niet alleen om convergentie op economisch gebied maar ook om convergentie betreffende de sociale dimensie. Sociaal lopen de landen nog veel te veel uiteen²³. Grote verschillen in arbeidsparticipatie en werkloosheid, verschillen die onder de jeugd nog scherper zijn. Ook zeer grote verschillen in welvaart, sociale zekerheidgaranties. Het sociale domein reikt nog verder. Zo zijn bij voorbeeld onderwijs, inclusief levenslang om-, her- en bijscholing, bescherming van de volksgezondheid en de bestrijding van sociale uitsluiting, eveneens sociale zaken die meer convergentie vragen.

De nu voorkomende sociale verschillen leiden ook tot scherpe economische verschillen, wat de uniegedachte te niet doet. Maar ze roepen - logisch in een Unie met vrij verkeer van personen - ook sterke migratiestromen op. Stromen die vanwege het veel voorkomende verschijnsel van sociale dumping op onrechtvaardige wijze ten koste gaan van de werkgelegenheid van de oorspronkelijke bevolking van de immigratielanden. Deze ontwikkeling gecombineerd met het democratisch deficit heeft de afkeer van de unie versterkt. Nationalistisch populisme groeit alom. Als hier geen wezenlijke stappen worden gezet zal de monetaire unie, en in zijn voetspoor de hele Europese Unie economisch en sociaal niet houdbaar blijken.

Geen economische unie zonder sociale unie en ook geen economische unie zonder een democratische unie!

Gezien de politiekinstitutionele, sociaaleconomische en ook cultureel-maatschappelijke verschillen kan de Europese Unie niet anders dan gestoeld zijn op eenheid in verscheidenheid. Dat betekent gestoeld op gedeelde basisnormen. Belangrijke normen zijn vooral menswaardige, solidaire, sociaal verantwoorde en duurzame ontwikkelingen voor alle Europeanen. Zoals uit het voorgaande blijkt moeten dergelijke basisnormen o.i. met name betreffen:

- Sociale normen
- Fiscale afspraken
- Milieueisen

²³ Vermeldenswaard is dat de Commissie in haar discussienota over *Het in goede banen leiden van de mondialisering* https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-globalisation_nl.pdf stelt "Op EU niveau moet de sociale pijler worden geïntegreerd in het proces van het Europese semester om dankzij herverdeling van het structuurbeleid de groei inclusiever te maken"

- Een monetair beleid dat verder kijkt dan enkel prijsstabiliteit, maar bv ook naar werkgelegenheid en anticyclische investeringen t.b.v. de reële economie
- Begrotingsdiscipline gebaseerd op individuele verscheidenheid op overeengekomen basis, dat een anticyclisch beleid en overheidsinvesteringen mogelijk maakt
- Leren van elkaars ervaringen / technische bijstand
- Verbetering en vereenvoudiging van het democratisch Europees bouwwerk
- Soepel, eerlijk en efficiënt werkende arbeidsmarkt en vrij verkeer van personen, zonder uitbuiting en misbruik.

6. Tot slot

In bovenstaande is een reactie gegeven op de voorstellen in de discussienota's van de Europese Commissie. Het is ook zinvol ons af te vragen of hiermee voldoende wordt ingespeeld op de belangrijkste uitdagingen voor Europa in het komende decennium. Wij denken dan aan:

1. De dreigende steeds wijder wordende tweedeling in de samenleving met enerzijds gedurende generaties perspectiefloze *have nots* en anderzijds een steeds kleiner wordende bovenlaag van hoog opgeleide superrijken. In dit verband speelt ook het gevoel dat de Europese Unie in feite er niet is voor de mensen maar voor het grote bedrijfsleven.
2. Uitdaging 1 draagt ook bij aan het gevoelde verlies aan (volks)soevereiniteit, doordat overheden geen vat hebben op internationaal opererende bedrijven, maar juist naar diens pijpen danst. Daarbij worden ook binnen Europa overheden tegen elkaar uitgespeeld. Bovendien ervaart de bevolking niet dat de overheid (noch in Brussel, noch in de lidstaten) hun belangen behartigt.
3. De te langzaam van de grond komende transitie van het productie- en consumptiepatroon naar een structuur die verenigbaar is met de milieu en klimaatdoelstellingen voor de komende tijd. In dit verband is ook extra aandacht nodig voor de energieproblematiek.

In de eerste plaats geldt de vraag of hiermee alle relevante grote uitdagingen zijn benoemd. Op de tweede plaats of wat deze uitdagingen nog meer vergen dan in bovengenoemde voorstellen en aanbevelingen vervatte handelingen.

Het is jammer dat er geen aparte discussienota is uitgebracht over een Europese Energie Unie. Voor de overige problematiek geldt ons inziens dat er in de voorstellen wel enige handvatten voor zijn gegeven. Maar het is evident dat dit krachtige bindende maatregelen en impulsen vanuit Europa vraagt. Anders is de kans levensgroot dat de EU niet houdbaar zal blijken te zijn.

Deze noodzakelijke maatregelen moeten tot stand komen in een intensieve en democratische dialoog met de bevolking vooral in het publieke debat waarbij een gefundeerde meningsvorming nog meer aandacht vraagt dan de meningsuiting. Dat kan op zijn beurt ook weer bijdragen aan het noodzakelijke doorbreken van genoemde vrijblijvendheid.

Hierbij is ons inziens ook een paradigmawijzing in de Europese politiek nodig door afstand te nemen van het neoliberale beleid en de financialisering van de economie met zijn krachtige agressieve kapitalisme, en terug te keren naar de sociale markteconomie met aandacht voor *alle* stakeholders, en niet alleen de aandeelhouders. Dit vereist moed en beleid van de politiek, in Brussel en in de lidstaten. Dit moet mogelijk zijn op het wereldtoneel waar naast neoliberale ook staatskapitalistische systemen met succes opereren. Het kan wel alleen worden bewerkstelligd door een krachtig, echt verenigd en consequent opererend Europa.

8. Bijlage 1a Sociale domein in de vijf scenario's in het witboek over de toekomst van Europa

1. Op dezelfde voet doorgaan	2. De eengemaakte markt en niets meer	3. Wie meer wil, doet meer	4. Minder, maar efficiënter	5. Veel meer samen doen
De EU-27 voert haar huidige hervormingsagenda uit en verfijnt deze. De prioriteiten worden regelmatig bijgesteld, problemen worden aangepakt naarmate ze zich voordoen en worden navenant vertaald in nieuwe wet- en regelgeving.	De EU-27 werkt alleen aan de verdieping van essentiële aspecten van de eengemaakte markt	De EU-27 laat lidstaten die dat willen, op specifieke beleidsterreinen nauwer samenwerken. Het resultaat is dat lidstaten afspraken over wetgeving en begroting maken om hun samenwerking te verdiepen. Andere lidstaten kunnen zich hier in een later stadium bij aansluiten	Consensus over de noodzaak om bepaalde prioriteiten beter aan te pakken, zorgt ervoor dat de EU-27 de aandacht vestigt en middelen besteedt aan meer en snellere resultaten op bepaalde beleidsterreinen en minder of niets meer doet op andere terreinen.	De lidstaten delen meer macht, middelen en beslissingsbevoegdheden op alle beleidsterreinen, de euro wordt versterkt, en besluiten op EU-niveau worden vlot uitgevoerd.
De rechten van de burgers die van het EU-recht afgeleid zijn, worden in de hele Unie gehandhaafd	De rechten van de burgers die van het EU-recht afgeleid zijn, kunnen gaandeweg worden ingeperkt. Aanhoudende verschillen inzake consumenten-, sociale en milieubescherming, belastingen en subsidiëring door de overheid. Het risico van een „race to the bottom”. Het vrij verkeer van werknemers is niet gewaarborgd.	De rechten van de burgers die van het EU-recht afgeleid zijn, beginnen uiteen te lopen, volgens de scheidingslijn tussen landen die hebben besloten meer te doen en de andere. Een groep lidstaten kiest voor fiscale harmonisatie of komt gemeenschappelijke sociale normen overeen. Dit vermindert de nalevingskosten en de belastingontduiking en draagt bij aan een verbetering van de arbeids-omstandigheden. De 27 lidstaten bouwen de eengemaakte markt verder uit en versterken de vier vrijheden.	Rechten van de burgers die van het EU-recht afgeleid zijn, worden versterkt op gebieden waar is besloten meer te doen en elders ingeperkt. Voor nieuwe normen op het gebied van consumentenbescherming, milieu en gezondheid en veiligheid op het werk wordt eerder gestreefd naar minimumnormen dan naar gedetailleerde harmonisatie. Verspreid over de Unie bestaan er aanzienlijke verschillen tussen lonen, sociale wetgeving en belastingniveaus.	Burgers hebben meer rechten die direct van het EU-recht afgeleid zijn. Krachtiger coördinatie inzake sociale, fiscale en begrotingszaken tussen de leden van de eurozone. Extra EU-financiering om de economische ontwikkeling te bevorderen en te reageren op schokken op regionaal, sectoraal en nationaal niveau.

9. Bijlage 1b. Gevolgen van de 5 scenario's voor grote EU uitgavengebieden

	1. Op dezelfde voet doorgaan	2. De eengemaakte markt en niets meer	3. Wie meer wil, doet meer	4. Minder, maar efficiënter	5. Veel meer samen doen
Beleidsprioriteit	Huidige hervormingsagenda	Vooraf taken nodig voor interne markt	Huidige hervormingen + sommige lidstaten geven extra budgetten voor door hen gewenset gebieden	Financiering van prioriteiten met zeer hoge EU meerwaarde	Veel meer doen voor alle terreinen
Volume	Ongeveer gelijk	Aanzienlijk kleiner	Iets groter	Kleiner	Aanzienlijk groter
Concurrentievermogen	Iets groter aandeel	Zoals in 1 maar aanzienlijk kleiner bedrag	Zoals in 1	Groter aandeel	Groter aandeel
Ec en Soc territoriale samenhang	Kleiner aandeel	Kleiner bedrag	Zoals in 1	Kleiner aandeel	Groter bedrag
Landbouw	Kleiner aandeel	Kleiner bedrag	Zoals in 1	Kleiner aandeel	Groter bedrag
Veiligheid, defensie, migratie	Groter aandeel	Geen financiering	Groter aandeel gedeeltelijk gedekt door bereidwillige lidstaten	Aanzienlijk groter aandeel	Aanzienlijk groter aandeel
Extern optreden	Groter aandeel	Kleiner bedrag	Groter aandeel gedeeltelijk gedekt door bereidwillige lidstaten	Aanzienlijk groter aandeel	Aanzienlijk groter aandeel
EMU begrotingscapaciteit			Macro econ. Stabilisatiefunctie voor eurozone		Macro econ. Stabilisatiefunctie en een Europees Monetair Fonds
Ontvangsten	Huidige stelsel zonder kortingen; andere inkomstenbronnen	Huidig stelsel zonder kortingen	Zoals in 1 + nieuw beleid uitsluitend gefinancierd door deelnemende lidstaten	Scenario 1 aanzienlijk vereenvoudigd; nieuwe eigen middelen	Ingrijpendere hervormingen dan in 4; nieuwe eigen middelen financieren aanzienlijk deel EU begroting

10. Bijlage 2 Wat leren we van de afgelopen periode

Bij deze analyse is gebruik gemaakt van

Bruegel	Diverse artikelen zie http://bruegel.org/
Commissie Wijffels	https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2013/06/28/commissie-structuur-nederlandse-banken-naar-een-dienstbaar-en-stabiel-bankwezen
De Grauwe	<i>Design Failures in the Eurozone: Can They Be Fixed?</i> Zie https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2215762
De Grauwe	<i>Quantitative easing and public investment</i> zie https://www.socialeurope.eu/2015/12/quantitative-easing-qe-and-public-investment/
Liikanen et.al.	https://ec.europa.eu/info/system/files/liikanen-report-02102012_en.pdf
Sandbu	<i>Europe's orphan</i> (Princeton 2015)
Stiglitz	<i>De Euro</i> (Amsterdam 2016)
Teulings e.a.	<i>Europa in crisis</i> (Amsterdam 2011)
Vandenbroucke	Pleidooi voor een Europese sociale unie Zie https://www.wbs.nl/system/files/sd_03_2014.8-19.pdf
Over Volckerrule	https://www.federalreserve.gov/supervisionreg/volcker-rule.htm

Algemene macro-economische problemen

Het creëren van de muntunie is op zich niet slecht en biedt zeker voordelen, en is logisch bij vrij verkeer tussen landen. Het opheffen van de valutarisico's en barrières vergroot de onderlinge handel en de investeringen en vergroot de welvaart. Bovendien wordt het in een groter valutagebied gemakkelijker en goedkoper om geld te lenen. Maar een muntunie moet wel goed met al zijn eisen opgezet worden.

Het is complex om een muntunie te creëren voor een groep uiteenlopende landen die op economisch gebied zeer verschillend zijn. De Europese muntunie is indertijd voornamelijk om politieke redenen ingevoerd, waarbij meerdere landen hoopten grotere monetaire invloed uit te kunnen oefenen in plaats van afhankelijk te zijn van enkele andere sterke valuta. Daarbij hoopte men dat de eurolanden door de gezamenlijke munt economisch ook snel naar elkaar toe zouden groeien. Maar de monetaire unie was niet af, vooral omdat er weinig sprake bleek te zijn van gerichte coördinatie van overige economisch beleid. De gehoopte convergentie van de economieën liep uit op een divergentie, met alle sociale gevolgen van dien. Dit uitte zich in sterk verschillende groeicijfers en werkloosheidsontwikkelingen van de deelnemende landen. De concurrentiepositie en ook de stand van de fysieke en kennisinfrastructuur lopen sterk uiteen tussen de verschillende landen, resulterend in structureel voorkomende exportoverschotten bij de sterkere landen en importoverschotten bij de zwakkere landen, bij een nagenoeg evenwichtige betalingsbalans voor de Unie als geheel. Deze onevenwichtigheden sloegen onvoldoende neer in directe kapitaaltransfers in de vorm van directe investeringen, ook omdat in Europa relatief overmatig veel met bankkrediet wordt gefinancierd

Eén geldmarktrente kan voor conjunctureel economisch sterk groeiende landen te laag en voor conjunctureel economisch zwak presterende landen te hoog zijn. Dit heeft dan procyclische gevolgen. *Booming* landen worden nog meer *booming* en landen in depressie zakken nog verder in depressie. Landen kunnen niet langer de eigen munt laten devalueren om via de aantrekkende export uit het conjuncturele dal te komen. Daardoor worden verschillen verder vergroot wat leidt tot een verdere divergentie in inflatie, relatieve loonkosten per eenheid product en betalingsbalansonevenwichtigheden. Dat vraagt om extra coördinatie van het overige macro-economische beleid van de landen in een muntunie.

Binnen een muntunie kunnen kapitaalverschaffers gemakkelijk en tegen weinig kosten leningen in een land waarin weinig vertrouwen is omzetten naar die in landen met veel vertrouwen. Dat leidt tot grote verschillen in obligatiewaarden en kapitaalmarktrentes van landen als Spanje en Griekenland ten opzicht van die in Duitsland en Nederland. Landen met een eigen valuta zoals het Verenigd Koninkrijk lijden niet aan dit euvel. Dit grotere risico van onderlinge onevenwichtigheden is een extra punt van aandacht dat om gecoördineerd economisch beleid van de verschillende landen vraagt binnen een muntunie.

Een belangrijke tekortkoming van de euro-unie is dat er per definitie een gezamenlijk monetair beleid is terwijl het overige macro economische beleid gedecentraliseerd door de verschillende landen wordt gevoerd. Een gemeenschappelijke munt eist een gemeenschappelijk en goed gecoördineerd economisch beleid, vanuit gedeelde sociaal-politieke opvattingen.

Volgens de in bovenstaande bronnen genoemde economen is het nodig om ook de fiscale en bestedingspolitiek te richten op de conjuncturele situatie, en te coördineren over de verschillende landen. Dat is iets anders dan uniformeren, wat men heeft gedaan, o.a. door de eisen van het Groei- en Stabiliteitspact; bovendien nog op een slechte wijze door bij minder presterende landen de nadruk te leggen op schuldsanering van overheden, waardoor een verdergaande deflatoire ontwikkeling in gang is gezet. Dit is te meer een vreemde beleidsmaatregel omdat de schuldenproblematiek, m.u.v. die van Griekenland, vooral door de private sector was veroorzaakt en veel minder door de overheden. Deze economen bepleiten om weer gebruik maken van de buiten gebruik gestelde stabilisatoren en daardoor vooral stimuleren door de landen met een betalingsbalansoverschot, zodat de zwakkere landen daarvan kunnen profiteren. Begrotingsregels waarbij onderscheid tussen consumptieve en investeringsuitgaven wordt gemaakt, en waarbij transfers van sterk naar zwak mogelijk zijn, zodat de zwakkere structureel sterker kunnen worden door de juiste investeringen. Ook zou zoals in de VS een groter budget op centraal niveau (dus ook met een deels gemeenschappelijke belastinginning) met mogelijke transfers van rijk naar arm in probleemsituaties behulpzaam zijn (EU budget is 1%, dat van de VS 20% van het totale BBP).

Overigens is Sandbu van mening dat je best decentraal en volledig autonoom opererende overheden voor de overige macro economische politiek kan hebben. Z.i. moeten landen gerust failliet kunnen gaan, evenals banken, en zoals dat ook in de VS het geval kan zijn. Naar zijn mening is het een grote fout geweest dat men geen bail in afdwong maar een bail out organiseerde, zowel bij de overheden (m.n. Griekenland) alsook bij de (vooral Spaanse en Ierse) banken. Hij is niet zo bang voor een bail in omdat hij van mening is dat geldschieters vooral naar toekomstige baten kijken en gerust nieuwe of doorgestarte banken of landen van nieuw kapitaal voorzien. Wat overigens niet wegneemt dat de sociale gevolgen ook bij een bail in enorm zullen zijn, als deze stelling van Sandbu te optimistisch is en men niet gemakkelijk aan nieuwe leningen komt (zoals in 2001 in Argentinië).

Vrij algemeen wordt ook het belang van het (gedeeltelijk) delen van de staatsschuld bepleit in de vorm van door Bruegel voorgestelde blue en red eurobonds. Men moet zich realiseren dat bij dergelijke deling het gevaar van *moral hazard* moet worden geminimaliseerd. Dat vereist op zijn beurt dat op economisch gebied gedeeltelijk autonomie van de landen moet worden overgeheveld naar een samenwerkingsorgaan. Er zal iets van een economische euroregering moeten komen, wat natuurlijk ten eerste kan bijdragen aan eerder genoemde coördinatie. Hierbij dient wel de proportionaliteit in acht te worden genomen en op het democratische gehalte ervan te worden gelet.

Op zich is het volgens De Grauwe goed dat de ECB door de *quantitative easing* in feite optreedt als *lender in last resort*. Door alle discussie eromheen en de strenge regels is het echter minder effectief dan het zou kunnen zijn. Nu wordt extra veel extra geld in de economie gepompt omdat evenredig

obligaties van alle landen (en inmiddels zelfs buiten de EU) worden opgekocht in plaats van gericht op de probleemsituaties, en bovendien van willekeurige verkopers die zich veelal buiten de EU bevinden (zoals staatsfondsen van enkele welvarende landen buiten de EU). Bovendien is in de huidige *liquidity abundance* monetaire politiek vrij machteloos. We zitten nu tegen de zero lower bound aan. Mondiaal is er sprake van een aanzienlijk ex ante spaaroverschot, wat in feite de basisoorzaak van de lage kapitaalmarktrente. Dan is – zoals Keynes al betoogde - een bestedingsimpuls absoluut noodzakelijk.

Stiglitz heeft het ook over het subtiel reguleren van de financiële markten (eisen m.b.t. rechtspersoon bij vestigingen in een ander land).

Over het bankwezen

In een muntunie kunnen banken in meerdere landen actief zijn, terwijl in recente too big to fail situaties de nationale overheid te hulp moest schieten en enorme schulden aanging. Dit betekent niet alleen een dodelijke omarming van banken en staten, maar ook een ongelijk speelveld tussen grote (too big) en kleine (geen steun krijgende) banken. De omarming bestaat ook doordat nationale banken veelal grote aantallen staatsobligaties van het eigen land op hun balans hebben staan, terwijl deze in waarde dalen als beleggers bij een verminderd vertrouwen in dat land gemakkelijk kunnen overstappen naar obligaties van een sterker land binnen de muntunie.

Perverse bonussen, deregulering en falend toezicht hebben in belangrijke mate bijgedragen de wereldwijde financiële crisis. Inmiddels worden maatregelen genomen om een verdergaande bankenunie te realiseren die bestaat uit vier pijlers: uniforme bankregels in de eurozone, bankentoezicht op Europees niveau (waarmee de onderlinge afhankelijkheid tussen staten en grootbanken voor een deel verminderd is), een Europees resolutiemechanisme voor banken die in de problemen komen (van bail out naar bail in) en een Europees garantiestelsel voor spaarders (wat de risico's in vergaande mate mitigeert). Onder Basel 3 worden hogere eisen gesteld aan de kapitaalbuffers van banken, inclusief een conjunctuur afhankelijke anticyclische buffer. Maar voor de buffer die aangehouden moet worden in geval van nood kan tevens deels (achtergesteld) schuld papier tot het eigen vermogen worden gerekend.

Op individueel niveau zijn in Nederland de bankierseed en het tuchtrecht ingevoerd.

Verdere ontwikkeling van het Europees bankenbeleid en bankentoezicht is volgens veel economen absoluut noodzakelijk. De kapitaaleisen zijn volgens hen nog steeds te laag, en van het idee om nuts- en zakenbanken te scheiden (zoals o.a. de Liikanen-commissie voorstelt) is niets terecht gekomen. In de VS heeft Obama in 2010 wel een scheiding van nuts- en zakenbanken ingevoerd ('Volcker rule' in de 'Dodd-Frank' wet), waardoor speculatie door banken aan banden werd gelegd en consumenten beter beschermd worden tegen banken die handelden in complexe financiële producten. In de VS lijken echter inmiddels sinds het aantreden van Trump een ommezwaai naar deregulering van de financiële sector gaande. Dit gaat ook internationale gevolgen hebben, zoals op de aanbevelingen van het Bazels comité, waar Amerikaanse gedelegeerden op de rem van verdere regulering zullen trappen.

Hoewel de regelgeving en het toezicht strenger geworden zijn, opereren veel banken voor een groot deel nog steeds hetzelfde als vòòr de crisis. Het toezichtbeleid van de ECB is dan ook van groot belang. Dit beleid wordt echter gekenmerkt door financieel-technische bureaucratie, gericht op het uitbannen van mathematisch gemodelleerde risico's. Dit terwijl de grootste risico's voortkomen uit (onvoorspelbaar) gedrag. Daardoor is het noodzakelijk om prikkels weg te nemen die leiden tot pervers en risicovol gedrag, en om zo nodig verboden en sancties toe te passen. Dat raakt zaken als de bonusstructuur, het afschaffen van de fiscale bevordering van schuldfinanciering, de handel in complexe financiële producten, de flitshandel enz, waarvoor, zeker in Europees verband, nog weinig aandacht voor is geweest. Een en ander vraagt om toezicht op basis van simpelere, minder

bureaucratische en minder technocratische maar wel stevige op de belangrijke risico's gerichte regels.

Alleen de grote banken vallen onder het toezicht van de ECB. De kleinere vallen onder de nationale centrale banken, die beter de lokale situatie kunnen beoordelen. Naast het eerder genoemde gelijke speelveld is hierbij de proportionaliteit van belang, terwijl er ook duidelijk rekening moet worden gehouden met de regionale en lokale functies ten behoeve van een duurzame reële sector. Er is behoefte aan goede bestaansmogelijkheden voor en ook een goed toezicht op kleinere banken.

Het bankwezen richt – zo stelt o.a. de commissie Wijffels - zijn aandacht onevenredig op louter financiële producten die niet verder komen dan de financiële sector en staat te weinig ten dienste van een duurzame, sociale en rendabele ontwikkeling van de reële sector. Dat vraagt om een beleid dat een in die richting dienstbare attitude stimuleert en een toezicht dat daar ook op gefocust is.

De sociale dimensie

Tot nu toe heeft de muntunie qua economische prestaties in plaats van een convergentie juist een divergentie laten zien, waardoor de spanningen tussen de verschillende landen aanmerkelijk zijn toegenomen. Ook sociaal lopen de landen zeer sterk uiteen. Grote verschillen in arbeidsparticipatie en werkloosheid, verschillen die onder de jeugd nog scherper zijn. Ook zeer grote verschillen in welvaart, sociale zekerheidsgaranties. Dit roept sterke migratiestromen op, wat op zich natuurlijk verantwoord is in een Unie met vrij verkeer van personen, maar dat bezoedeld wordt door het veel voorkomende verschijnsel van sociale dumping dat ten koste gaat van de oorspronkelijke bevolking van de immigratielanden. Deze ontwikkeling gecombineerd met het democratisch deficit heeft de afkeer van de unie versterkt. Nationalistisch populisme groeit alom. Als er geen wezenlijke stappen worden gezet lijkt de monetaire unie, en in zijn voetspoor wellicht de hele Europese unie economisch en sociaal niet houdbaar. Meer solidariteit tussen de landen is absoluut noodzakelijk, alleen al om welbegrepen eigenbelang om de verworven welvaart niet in de waagschaal te leggen.

Daarbij vraagt niet alleen de economische dimensie maar ook het sociale karakter veel meer aandacht en solidariteit, zowel pan Europees als binnen de natiestaten. Vandenbroucke acht een muntunie alleen nog maar mogelijk als de EU nu eens echt werk begint te maken van een sociale unie; volgens hem niet opgevat als een EU brede welvaartsstaat, maar als een unie van nationale welvaartsstaten, elk met eigen traditie en instituten. Zijns inziens is daarbij bereidheid nodig op het hoogste besluitvormingsniveau om rekening te houden met de sociale doelstellingen van de unie; dat wil zeggen met de bevordering van een hoog niveau van werkgelegenheid, waarborging van adequate sociale bescherming, bestrijding van sociale uitsluiting alsmede een hoog niveau van onderwijs, opleiding en bescherming van de volksgezondheid. Daarbij moeten alle lidstaten zich volgens hem engageren om een beleid van sociale investeringen in de steigers te zetten. Maar gezien de grote verschillen tussen de lidstaten zullen bindende afspraken flexibel en stapsgewijs ingevoerd moeten worden.

Wat te doen

Alleen Stiglitz ziet wel wat in een ontmanteling van de Euro, of een opsplitsing in Neuro en Zeuro. Hij ziet niet zulke hoge transitiekosten en gelooft meer in de effectiviteit van het devaluatiemiddel. De anderen zien hier juist hele hoge transactiekosten mee verbonden, die prohibitief zijn. Onder andere vanwege de eindeloze juridische gevechten in welke munteenheid de schuld staat. Ook zal dit voorafgaand aan een uittreding uit of het opbreken van de euro gedragsreacties oproepen, zoals kapitaalvlucht naar vermeende sterkere valuta's en bankruns, waardoor het banksysteem stil kan komen te vallen met alle gevolgen van dien. Bovendien geeft het devaluatiemiddel (bij flexibele wisselkoersen) slechts korte termijnoplossingen omdat vrij snel de daarmee samenhangende hogere importprijzen weer doorwerken in hogere lonen en bijgevolg hogere exportprijzen. Wij zijn dan ook

van mening dat er maar één weg is: doorgaan met de euro en deze goed verstevigen, waarbij we de mening delen dat hierbij ook wezenlijke stappen naar een meer sociale unie van levensbelang zijn.. Om met de muntunie door te gaan zijn uiteindelijk goed gerichte hervormingen (iets anders dan alleen de lonen en uitkeringen verlagen, maar bv corruptie aanpakken, belastinginning verbeteren e.d.) en effectieve investeringen (in kennis, infrastructuur en kapitaalgoederen) nodig om achterblijvende landen hun inhaal te laten realiseren. Dit maakt het genoemde onderscheid tussen consumptieve en investeringsuitgaven van de overheid extra noodzakelijk. Dan komen ook de verbeterde regels voor coördinatie van het economische beleid van de landen en de genoemde economische euroregering aan de orde, en wordt de concretisering van de daarvoor vereiste proportionaliteit een belangrijk onderdeel van het advies. Dat vereist antwoorden op vragen als wat valt onder deze euroregering en wat blijft nationaal, en waarom, alsook wat betekent dat. Ook zal men minder schuw moeten zijn voor transfers van economisch sterke naar economisch zwakkere landen; een structureel betalingsbalansoverschot moet nu eenmaal, als men dat niet redresseert, neerslaan in kapitaaltransities naar de landen met een importoverschot. Ook zal alles in het werk gesteld moeten worden om Europa minder verslaafd te laten zijn aan bankkrediet en meer op eigen vermogen te varen. Naast het verbeteren van de kapitaalmarktunie moet dan de voorkeurspositie van vreemd boven eigen vermogen, door de aftrekbaarheid van rentelasten van winsten en bij hypotheeklen, worden afgeschaft.

11. Bijlage 3 Het instrumentarium van de economische en monetaire unie²⁴

<p>ECONOMISCHE UNIE:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Sterkere coördinatie van economisch en begrotingsbeleid in het kader van het Europees semester 2. Specifieke procedure om macro-economische onevenwichtigheden op te sporen en te corrigeren <ol style="list-style-type: none"> a) Grotere focus op de prioriteiten van de eurozone b) Nationale comités om productiviteitsontwikkelingen te monitoren c) Europese pijler van sociale rechten <p>BEGROTINGSUNIE:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Verschillende reddingsfondsen die leiden tot het Europees stabiliteitsmechanisme 2. Sterker toezicht op de jaarlijkse begrotingen en grotere focus op schuldrendementen <ol style="list-style-type: none"> a) Europees Begrotingscomité b) Stappen richting eenvoudiger begrotingsregels 	<p>FINANCIËLE UNIE:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Sterkere regulering van en toezicht op financiële instellingen en financiële markten 2. Deposito's beschermd tot 100 000 EUR <ol style="list-style-type: none"> a) Verdere risicovermindering in de banksector b) Grotere financieringsopties voor ondernemingen via de kapitaalmarkten c) Europees depositoverzekeringstelsel <p>DEMOCRATISCHE VERANTWOORDING EN STERKE INSTELLINGEN:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Intensievere dialoog met het Europees Parlement, nationale parlementen <ol style="list-style-type: none"> a) Nieuwe start voor de sociale dialoog van de EU b) Stappen richting een versterkte externe vertegenwoordiging in internationale instellingen
---	---

Nb cijfers : aangenomen; Letters : aan de gang zijnde stappen

Inmiddels is een aantal grote stappen gezet voor de eurozone:

²⁴ Dit komt overeen met bijlage 2 van discussienota over verdieping economische en monetaire unie

► Er werden nieuwe regels ingevoerd om de coördinatie van het economisch en het begrotingsbeleid te verbeteren, en om ervoor te zorgen dat daarover een betere discussie wordt gevoerd op nationaal en op Europees niveau. Daartoe werd een jaarlijkse besluitvormingscyclus – het Europees semester – ingevoerd om de prioriteiten van de EU en de nationale prioriteiten beter op elkaar af te stemmen door middel van nauwere monitoring en beleidssturing. De begrotingsregels van de EU, die zijn vastgelegd in het zogenaamde stabiliteits- en groeipact, werden aangevuld met de zogenaamde „sixpack”- en „twopack”-wetgeving, en met het intergouvernementele Verdrag inzake stabiliteit, coördinatie en bestuur in de economische en monetaire unie (VSCB) dat het „begrotingspact” omvat. Ze hielpen om een nauwer toezicht op de nationale begrotingen te garanderen, verantwoordelijkere begrotingskaders tot stand te brengen en meer aandacht te besteden aan schuld niveaus. Deze regels voerden ook een nieuwe procedure in — de procedure voor macro-economische onevenwichtigheden. Die procedure helpt om ongunstige economische ontwikkelingen op te sporen en te corrigeren voordat deze zich realiseren.

► Er werd een aantal initiatieven genomen om een veiligere financiële sector te creëren voor de eengemaakte markt. Deze initiatieven vormen een zogenaamd „gemeenschappelijk rulebook” voor alle financiële actoren in de EU-lidstaten. Het gemeenschappelijke rulebook wil zorgen voor één enkele reeks geharmoniseerde prudentiële regels waaraan instellingen in de hele EU zich moeten houden. Het „gemeenschappelijke rulebook” is ook de hoeksteen voor de zogenaamde bankenunie. Hoewel de bankenunie van toepassing is voor landen in de eurozone, kunnen ook niet-eurozone-landen daarvan lid worden. Als onderdeel van de bankenunie werd de verantwoordelijkheid voor het toezicht op en de afwikkeling van grote en grensoverschrijdende banken in de EU op EU-niveau gebracht. Daartoe werden het gemeenschappelijke toezichtsmechanisme (GTM) en een gemeenschappelijk afwikkelingsmechanisme (GAM) gecreëerd. De basisregels voor de verzekering van deposito’s werden geharmoniseerd tussen de lidstaten zodat elk individueel deposito nu volledig beschermd is tot 100 000 EUR.

► Er werden reddingsfondsen gecreëerd om financiële steun te verlenen voor lidstaten die niet langer op de financiële markten konden lenen. Dit gebeurde aanvankelijk alleen op tijdelijke basis via het Europees financieel stabilisatiemechanisme (EFSM) en de Europese faciliteit voor financiële stabiliteit (EFSF). Het huidige noodfonds — het Europees stabiliteitsmechanisme (ESM) — is nu permanent en heeft een totale leningscapaciteit van 500 miljard EUR.

► Het Europees semester van economische beleidscoördinatie kreeg een andere vorm. Er worden meer gelegenheden geboden voor de lidstaten en de belanghebbenden (nationale parlementen, sociale partners, maatschappelijke organisaties) om op alle niveaus discussie te voeren. Er ging meer aandacht uit naar de uitdagingen van de eurozone als geheel, met specifieke aanbevelingen en een nauwere monitoring van overloopeffecten. De flexibiliteit binnen de regels van het stabiliteits- en groeipact werd gebruikt om hervormingen en investeringen te ondersteunen, en om de conjunctuurcyclus beter te weerspiegelen.

► Sociale overwegingen werden op gelijke voet geplaatst met economische overwegingen, met specifieke aanbevelingen en nieuwe sociale indicatoren als onderdeel van het Europees semester. De Commissie deed ook concrete voorstellen om een Europese pijler van sociale rechten te creëren, die als kompas moet dienen voor een hernieuwd convergentieproces. Vóór de sluiting van het nieuwe

programma ter ondersteuning van de stabiliteit van Griekenland werd een specifieke sociale effectbeoordeling verricht.

► Om input en ondersteuning te bieden voor het proces van hervormingen op nationaal niveau, stelde de Commissie een aanbeveling aan de lidstaten van de eurozone voor, die door de Raad werd aangenomen, om adviserende nationale comités voor de productiviteit op te richten. De Commissie richtte ook een ondersteuningsdienst voor structurele hervormingen op om deskundigheid uit heel Europa samen te brengen en technische ondersteuning te bieden aan de lidstaten die daarvoor belangstelling hebben.

► Als onderdeel van de voltooiing van de bankenunie stelde de Commissie een Europees depositoverzekeringstelsel voor, dat geleidelijk moet worden ingevoerd tegen 2025. Daardoor zouden alle deposanten in de eurozone in dezelfde mate bescherming genieten, ook in het geval van grote plaatselijke schokken. Zij stelde ook een uitgebreid wetgevingspakket voor om de risico's verder te beperken en de financiële instellingen van de EU en de banksector in het bijzonder veerkrachtiger te maken.

► In het kader van de werkzaamheden voor de begrotingsunie hebben de Commissie en de Raad gewerkt aan de vereenvoudiging van de bestaande regels. Zij keken bijvoorbeeld naar de ontwikkeling van de zogenaamde benchmark voor overheidsuitgaven, die regeringen gemakkelijker kunnen controleren en die dus beter hun voornemens weerspiegelt. De Commissie vroeg ook om meer focus op de prioriteiten van de eurozone bij de start van elk Europees semester en een positievere begrotingskoers voor de eurozone als geheel. Het nieuw opgerichte Europees Begrotingscomité zal de evaluatie van de toepassing van de EU-begrotingsregels ondersteunen.

► In het kader van de versterking van de eengemaakte markt, en als onderdeel van het bredere Investeringsplan voor Europa, hielpen verschillende initiatieven om de toegang tot financiering voor Europese ondernemingen te verbreden en te verbeteren. Zij zouden nu profiteren van grotere toegang tot de kapitaalmarkten — dankzij de zogenaamde kapitaalmarktenunie — terwijl zij momenteel vooral op bankfinanciering een beroep doen.

► In het kader van de inspanningen om de bestaande instellingen te versterken, stelde de Commissie voor de externe vertegenwoordiging van de eurozone in internationale financiële organisaties zoals het IMF te verbeteren, wat geleidelijk zou moeten worden geïmplementeerd tegen 2025. De werkzaamheden voor verdere stappen naar een eengemaakte vertegenwoordiging moeten nog beginnen. De Commissie ondersteunt ook de inspanningen van de Eurogroep om ervoor te zorgen dat zijn documenten en procedures transparanter zijn.

12. Bijlage 4 Procedure macro-economische onevenwichtigheden

Met deze procedure wil de Europese Unie voorkomen dat er problemen ontstaan in de economieën van de lidstaten. De Europese Commissie verzamelt gegevens over de economische ontwikkeling van alle lidstaten en onderzoekt waar problemen kunnen ontstaan, zogeheten macro-economische onevenwichtigheden. Wanneer onevenwichtigheden worden gevonden, doet de EU voorstellen om die problemen aan te pakken. Indien een lidstaat uit de eurozone geen maatregelen neemt kan uiteindelijk een forse boete worden opgelegd.

Deze procedure vult de afspraken aan over maximaal toelaatbare overheidstekorten en staatsschulden, het Stabiliteits- en groeipact. Verder raakt de procedure over macro-economische onevenwichtigheden aan het Europees semester, dat er eveneens op gericht is een gezonde economische ontwikkeling te bevorderen.

1. Macro-economische indicatoren

Er wordt gekeken naar een aantal belangrijke economische indicatoren. Wanneer bepaalde grenzen worden overschreden, wordt die indicator als mogelijk risico voor de economische ontwikkeling van een land gezien. De meest belangrijke indicatoren staan hieronder. De totale set indicatoren is beperkt, zodat er snel een beeld ontstaat van hoe een land ervoor staat.

Indicator	Mogelijk risico
private schulden (waaronder ook hypotheek)	boven de 133% <u>BBP</u>
netto ontwikkelingen van schulden in de private sector	toename schuld van meer dan 16,5%
staatsschuld	boven de 60% <u>BBP</u>
internationale balans (goederen en kapitaal)	tekort boven de 4% of een overschot boven de 6%
ontwikkeling van de huizenprijzen	afwijking van meer dan 6% t.o.v. de algemene prijsontwikkeling
ontwikkeling van de loonkosten	hoger dan 3% jaarlijks
exportpositie	aandeel in handel neemt met meer dan 6% af
werkloosheidscijfer	boven de 10%

Voor de meeste indicatoren geldt dat er pas van een structureel probleem wordt gesproken wanneer een lidstaat gemiddeld over meerdere jaren een grens overschrijdt.

Naast deze indicatoren wordt ook gekeken naar een aantal andere zaken zoals bijvoorbeeld de algehele economische groei, de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en de buitenlandse investeringen in een land.

2. Verloop procedure macro-economische onevenwichtigheden

Alertering

De Commissie verzamelt data van de lidstaten. Op basis daarvan kan de Commissie vaststellen of er sprake is van onevenwichtigheden in de economie van een lidstaat en of die een risico vormen. De bevindingen worden gepubliceerd in het zogeheten Alert Mechanism Report. Naast de indicatoren wordt gekeken naar een beperkt aantal andere macro-economische cijfers om een beter beeld van de economie in zijn geheel te krijgen. Mogelijke knelpunten die de economische ontwikkeling van

een lidstaat belemmeren worden vervolgens nader onderzocht. Bij het onderzoek worden ook eerdere adviezen van Europese instellingen en mogelijk al lopende hervormingsprogramma's meegenomen.

Indien de Commissie vaststelt dat maatregelen nodig zijn om macro-economische onevenwichtigheden te corrigeren, volgt een set aanbevelingen aan de lidstaat. Die aanbevelingen vallen onder het regime van het Europees semester. In gevallen waarin de onevenwichtigheden gevaarlijke proporties aannemen volgt een strengere procedure.

Afdwingen van hervormingen

Het zwaardere deel van de procedure geldt alleen voor lidstaten die de euro als munt hebben. Het begint met een set aanbevelingen van de Commissie die door de [Raad van Ministers](#), de andere lidstaten dus, moeten worden bekrachtigd. Daarin wordt de lidstaat verzocht om de ernstige macro-economische onevenwichtigheden met de juiste maatregelen aan te pakken, of goede plannen te maken om dat snel te doen. Het kenmerk van die plannen is dat ze de meest ernstige onevenwichtigheden gericht aanpakken. Is dat het geval, dan wordt de procedure tot nader order stop gezet.

Wanneer lidstaten geen adequate hervormingsplannen hebben liggen of niet genoeg werk maken van die plannen, dan wordt de procedure doorgezet. De Raad besluit dan of de lidstaat in kwestie een bedrag gelijk aan 0,1% van het BBP over moet maken op een aparte rekening. De Raad besluit vervolgens nogmaals over een door de Commissie opgestelde set aanbevelingen, en stelt een deadline waarop de lidstaat met adequate maatregelen moet komen. Indien de lidstaat na het verstrijken van de deadline nog steeds geen voortgang maakt in het bestrijden van de macro-economische onevenwichtigheden en/of geen geschikte plannen daartoe kan presenteren, neemt de Raad een besluit of het eerder overgemaakte bedrag wordt omgezet in een jaarlijkse boete.

Maatregel moeilijk tegen te houden

Opvallend is dat er een automatisme is ingebouwd bij de besluitvorming over dwingende maatregelen. De Raad van Ministers kan, tijdig en alleen met een ruime meerderheid, maatregelen tegenhouden. Normaliter moet de Raad dat soort maatregelen juist goedkeuren.

13. Bijlage 5 Opties voor een stelsel van “eigen” middelen

- De huidige op btw gebaseerde eigen middelen kunnen worden hervormd en vereenvoudigd. Een extreme optie zou zijn deze geheel af te schaffen.
- Met het vertrek van het Verenigd Koninkrijk wordt de korting achterhaald die in het verleden als concessie aan dat land is geïntroduceerd. Hetzelfde geldt voor kortingen op de korting voor het Verenigd Koninkrijk. Deze lopen tot eind 2020. De afschaffing van kortingen biedt mogelijkheden om het ontvangstenstelsel aanzienlijk te vereenvoudigen. Idealiter wordt het EU-beleid grondig hervormd om een maximale meerwaarde tot stand te brengen, waardoor kortingen overbodig worden.
- Nieuwe eigen middelen moeten zodanig worden ontworpen dat hiermee niet alleen een deel van de EUbegroting wordt gefinancierd, maar ook wordt bijgedragen tot de belangrijkste EU-beleidssterreinen. Zo kan bijvoorbeeld een gemeenschappelijke energie- of milieubelasting worden toegepast teneinde een gelijk speelveld voor ondernemingen te waarborgen en bij te dragen aan de wereldwijde strijd tegen klimaatverandering.
- Op soortgelijke wijze kan een percentage van de gemeenschappelijke heffingsgrondslag voor de vennootschapsbelasting of de belasting op financiële transacties worden uitgetrokken om de eengemaakte markt te versterken, voor een afspiegeling van de voordelen van de interne markt voor de grootste ondernemingen te zorgen en de bestrijding van belastingfraude en belastingontduiking te versterken.
- Wanneer de economische en monetaire unie in de toekomst wordt verdiept, kunnen ontvangsten uit seigniorage (ontvangsten die voortvloeien uit de uitgifte van betaalmiddelen) op langere termijn de grondslag voor eigen EU-middelen vormen.
- Bedragen die rechtstreeks uit EU-beleidsmaatregelen en –bevoegdheden voortkomen, zouden als ontvangsten voor de EU-begroting kunnen worden beschouwd, zoals, op langere termijn, de opbrengsten van veilingen in het kader van het emissiehandelssysteem, bijdragen voor emissies van voertuigen, en eveneens op langere termijn heffingen in verband met het toekomstige Europees Systeem voor reisinformatie en -autorisatie die verschuldigd zijn door personen die de EU binnenkomen, of andere, soortgelijke vergoedingen.
- Bij de introductie van eigen middelen moet aandacht worden besteed aan de transparantie, eenvoud en stabiliteit, aan de samenhang met de EU-beleidsdoelstellingen, aan de impact op het concurrentievermogen en duurzame groei en aan de billijke verdeling onder de lidstaten

7. De noodzaak van een pluralistische kijk op de economie

1. Inleiding

Het economisch denken in Nederland vertoont steeds meer tekenen van tunnelvisie. Hoewel er vele stromingen zijn in de economische wetenschap, is het denken in de Nederlandse instituties volledig gebaseerd op slechts één daarvan: de *neoklassieke* economie – en specifiek de *nieuw-Keynesiaanse* substroming die ook in de wetenschap dominant is. De belangrijkste economische adviseurs van het kabinet baseren hun onderzoek en adviezen exclusief op de ideeën uit deze ene stroming, en negeren wetenschappelijke inzichten die daar niet in passen.

De dominantie van de neoklassieke economie heeft schadelijke gevolgen voor het economisch beleid in Nederland en voor de positie van linkse partijen. Zij stuurt immers vrijwel altijd aan op meer markt, meer flexibiliteit en minder overheid. Neoklassieke economen zagen de financiële crisis van 2008 niet aankomen en hadden ook geen oplossingen paraat; inmiddels zitten we dankzij corona alweer in de volgende crisis en is het denkkader amper veranderd. Daar komt nog bij dat economie en politiek moeilijk los van elkaar te zien zijn: economie is geen natuurwetenschap, maar een sociale wetenschap met sterke ethische en politieke componenten.

Het is daarom hoog tijd om de positie van niet-mainstream economische theorieën te versterken. Dat kan door structureel geld beschikbaar te maken voor *heterodox* economisch onderzoek en beleidsadvies. We vragen de programmacommissie om voorstellen daartoe in het verkiezingsprogramma op te nemen. Hieronder beschrijven we wat *heterodoxe* economie is, hoe de neoklassieke dominantie zich uit in Nederland en wat de gevolgen ervan zijn.

2. *Mainstream* en *heterodoxe* theorie

De economische wetenschap heeft altijd een dominante stroming gekend. De *mainstream* economische wetenschap wordt al sinds eind 19^e eeuw beheerst door evenwichtsdenken en een focus op nuts- en winstmaximalisatie. Sinds die tijd staat deze *mainstream* ook bekend als ‘neoklassiek’, hoewel zij wel degelijk ontwikkelingen heeft doorgemaakt en substromingen kent.²⁵ De huidige incarnatie van het neoklassieke denken wordt het ‘nieuw-Keynesianisme’ genoemd.

Buiten de *mainstream* bestaan in ieder geval sinds Marx al andere stromingen: de *heterodoxe* economie. De term heterodox betekent in dit geval niets anders dan ‘niet-orthodox’: het gaat hier niet om één duidelijk afgebakende denkschool, maar om een grote groep uiteenlopende invalshoeken en stromingen.²⁶ Heterodoxe economen zijn vaak geclusterd bij bepaalde universiteiten, en publiceren in hun eigen tijdschriften.²⁷ Daarbij geldt dat heterodoxe economen actief kritiek leveren op de *mainstream* – bijvoorbeeld op de *homo economicus* die alles weet en altijd rationeel handelt, op de focus op evenwicht, en op het ontbreken van geld en banken in de standaardmodellen. Aan de andere kant reageren *mainstream* economen zelden op heterodoxe theorieën.²⁸ En in de zeldzame gevallen waarin zij wel de discussie aangaan, stellen ze vaak dat niet-

²⁵ Zie Annex 1 onderaan dit stuk voor een kort overzicht van de geschiedenis van de neoklassieke economie.

²⁶ Voor een overzicht van de verschillen tussen orthodoxe en heterodoxe stromingen in methodologie, ontologie en epistemologie, zie hoofdstuk 1, *Essentials of heterodox and post-Keynesian economics*, in Lavoie, M. (2014): *Post-Keynesian Economics: New Foundations*.

²⁷ Bekende heterodoxe tijdschriften zijn bijv. *Cambridge Journal of Economics* en *Review of Political Economy*.

²⁸ Zie Kapeller (2010): *Citation Metrics: Serious Drawbacks, Perverse Incentives, and Strategic Options for Heterodox Economics*

mainstream theorieën niet wetenschappelijk zijn, zoals VU-hoogleraar Pieter Gautier deed tijdens een uitzending van *Buitenhof*, zonder duidelijk aan te geven waarom²⁹.

Heterodoxe stromingen hebben vaak hun eigen speciale focus, en zijn zelden zo veelomvattend als het neoklassieke paradigma.³⁰ Dat geldt bijvoorbeeld voor de *feministische* en *ecologische* scholen, en in mindere mate voor de *institutionele* en *Marxistische* economie. Een uitzondering is wellicht de *post-Keynesiaanse* school, een stroming die hamert op concepten als fundamentele onzekerheid en effectieve vraag.³¹ Verder is kenmerkend dat heterodoxe economen vaak (maar niet altijd) politiek meer uitgesproken zijn, meestal aan de linkerkant van het politieke spectrum. Ook hierop bestaat overigens een uitzondering: aanhangers van de *Oostenrijkse school* zijn vaak uitgesproken voorstanders van de vrije markt en geregeld gelieerd aan libertarische politieke bewegingen.³²

3. Politieke en maatschappelijke gevolgen

De dominantie van de neoklassieke economie in Nederland is moeilijk te overschatten. Uit onderzoek van *Rethinking Economics NL* blijkt dat het economieonderwijs aan Nederlandse universiteiten voor 86% bestaat uit neoklassieke theorie.³³ Andere stromingen worden in veel opleidingen alleen genoemd in keuzevakken. De neoklassieke dominantie aan de universiteiten leidt tot een vergelijkbare situatie in andere instituten, zoals het CPB en De Nederlandsche Bank. Dat betekent dat adviezen over alle belangrijke thema's, zoals sociale zekerheid, belastingen en de beschikbare 'begrotingsruimte', uitsluitend gebaseerd zijn op neoklassieke inzichten.

Een groot nadeel aan het gebruik van inzichten uit slechts één theoretische school is dat het leidt tot een grotere kans op ongelukken. Zo werden neoklassieke economen in 2008 verrast door de financiële crisis, terwijl anderen de crisis op basis van heterodoxe analyse al lang van tevoren hadden zien aankomen.³⁴ Het benutten van alle verschillende theorieën die de economische wetenschap te bieden heeft is geen wondermiddel, maar voorkomt wel dat belangrijke inzichten gemist worden.

Nog problematischer is dat de dominantie van de neoklassieke economie het beleid in één politieke richting stuurt. De ontwikkelingen in de economische wetenschap en de opkomst van het neoliberalisme zijn niet los van elkaar te zien. Margaret Thatcher en Ronald Reagan werden sterk beïnvloed door Milton Friedman en Friedrich Hayek, terwijl de privatiseringsgolven en versoering van de westerse verzorgingsstaten van de jaren '80 en '90 vlak na de opkomst van de micro-grondslagen in de economische wetenschap kwamen. En zo zijn er nog meer voorbeelden: internationaal werden kredietmarkten massaal geliberaliseerd nadat in de academische wereld de

²⁹ Te zien in de [Buitenhof-aflevering van 31 augustus 2015](#).

³⁰ Voor een helder overzicht van verschillende stromingen, zie <https://www.exploring-economics.org/en/orientation/>

³¹ Post-Keynesiaanse boegbeelden zijn onder andere Joan Robinson, Hyman Minsky en Michal Kalecki. Zie bijv. Lavoie, M. (2009): *Introduction to Post-Keynesian Economics*.

³² Genoemd naar het land van herkomst van de belangrijkste inspiratiebronnen: Ludwig von Mises, Joseph Schumpeter en Friedrich Hayek. Zie bijv. <https://mises.org/what-austrian-economics>

³³ Zie [Tieleman, J. et al. \(2008\): Thinking Like an Economist?](#)

³⁴ Zie Bezemer, D. J. (2010): *Understanding Financial Crisis Through Accounting Models*.

efficient markets hypothesis in zwang raakte³⁵, terwijl de PvdA zich in de jaren '90 tot enthousiaste vrije markt-partij bekeerde onder invloed van neoklassieke economen als Rick van der Ploeg.³⁶

De politieke kleur die aan de neoklassieke economie kleeft is duidelijk terug te zien in beleidsadviezen en -analyses. Zo hamert De Nederlandsche Bank graag op het belang van 'structurele hervormingen', een eufemisme voor liberalisering van de arbeidsmarkt.³⁷ In het nieuw-Keynesiaanse paradigma wordt werkloosheid immers veroorzaakt door zogenaamde *ficties*: een goed functionerende markt heeft er daarvan zo min mogelijk, dus een minder streng gereguleerde arbeidsmarkt leidt tot lagere werkloosheid. Heterodoxe theorieën zeggen iets heel anders: minder regulering leidt bijvoorbeeld tot hogere onzekerheid (en daarmee tot minder vraag en meer werkloosheid), terwijl *ficties* juist noodzakelijk zijn voor technologische vooruitgang.³⁸ Helaas krijgen deze stemmen op dit moment veel minder aandacht in het publieke debat én van de regering. In de terugkerende CPB-publicatie *Keuzes in kaart* is iets vergelijkbaars te zien: het VVD-verkiezingsprogramma scoort daarin consequent het beste op het gebied van 'structurele werkgelegenheid'. Dat komt onder andere doordat de VVD de bijstand wil versoberen: dat verhoogt volgens het CPB de arbeidsparticipatie en daarmee de werkgelegenheid op de lange termijn. Volgens de gangbare veronderstellingen in de nieuw-Keynesiaanse economie zijn vraag en aanbod op de lange termijn immers altijd gelijk, omdat de eerdergenoemde *ficties* alleen op de korte termijn gelden. Dat heterodoxe theorieën hier iets heel anders over zeggen is uiteraard niet in de krant te lezen tijdens de verkiezingscampagnes.

Wat te doen?

Om economisch pluralisme te bevorderen moet de overheid structureel budget vrij maken voor heterodox onderzoek en beleidsadvies. Academische vrijheid is een groot goed, en de politiek moet dan ook niet proberen om een manier van denken op te leggen aan wetenschappers. Heterodoxe theorieën zijn echter zo ver achtergesteld in Nederland dat aan het financieel 'voortrekken' ervan niet te ontkomen valt. Dit zou bijvoorbeeld kunnen gebeuren door middel van NWO-beurzen, specifiek gericht op heterodox onderzoek. Ook interdisciplinair onderzoek, waarbij economen gezamenlijk optrekken met bijvoorbeeld sociologen of sociaalgeografen zou moeten worden gestimuleerd. Tegelijkertijd kan ook gedacht worden aan het bevorderen van concurrentie tussen ideeën; terwijl neoklassieke economen vaak pleiten voor 'vrije' markten, hebben zijzelf op dit moment een monopolie in de 'markt' voor beleidsadvies. Initiatieven voor een 'heterodox CPB' verdienen daarom aanmoediging. Enthousiasme voor niet-neoklassieke benaderingen is er in ieder geval genoeg in Nederland, bijvoorbeeld onder de studenten van *Rethinking Economics*, of bij dissidente economen als Dirk Bezemer en Irene van Staveren. De uitdaging is dan ook om hun stemmen te versterken en hun denkkraft te benutten voor beter economisch beleid in Nederland.

³⁵ Volgens deze theorie van Eugene Fama is alle bekende informatie altijd in de prijs van financiële activa verwerkt. Activaprijzen worden dan niet door sentiment gedreven, en zeepbellen zoals aan de grondslag van zowel de Grote Depressie als de kredietcrisis van 2009 lagen bestaan niet. Zie bijv. Shiller, R. J. (2003): *From Efficient Markets Theory to Behavioral Finance*.

³⁶ Zie bijv. [Oudenampsen, M. \(2016\): De ideologische veren van Rick van der Ploeg](#)

³⁷ Zie bijv. [DNB \(2018\): Structurele hervormingen juist nu nodig](#) en [ECB \(2017\): Wat zijn structurele hervormingen?](#)

³⁸ Voor een kritiek op 'structurele hervormingen', zie bijv. Storm, S. & Naastepad, C. W. M. (2012): *Macroeconomics Beyond the NAIRU*, en Kleinknecht, A (2020): *The (negative) Impact of Supply-Side Labour Market Reforms on Productivity*.

Annex 1: Mainstream economische wetenschap sinds Adam Smith

Economie is een relatief jonge wetenschap, met een geschiedenis waarin vier tijdvakken onderscheiden kunnen worden. De eerste daarvan is de tijd van de 'klassieke' economen, waarvan Adam Smith de beroemdste is. In hun tijd, eind 18^e en begin 19^e eeuw, werd de discipline nog 'politieke economie' genoemd. De tweede generatie economen, in de tweede helft van de 19^e eeuw, staan bekend als de 'marginalisten', vanwege hun focus op concepten als marginaal nut en marginale kosten. Zij legden de basis voor de micro-economie met hun wiskundige analyses van nuts- en winstmaximalisatie. Door de focus op optimalisatie en wiskunde verdween het politieke naar de achtergrond in hun denken.³⁹

Tijdens de Grote Depressie van de jaren dertig van de twintigste eeuw bleek de theorie zo goed als onbruikbaar. De micro-economische blik op markten waarin vraag en aanbod elkaar in evenwicht hielden kon niet verklaren waar de massawerkloosheid vandaan kwam, noch hoe dit probleem opgelost kon worden. Niet verrassend dus dat de ideeën van Keynes zo aansloegen: zijn concept 'effectieve vraag' bood zowel een intuïtieve verklaring als een mogelijke oplossingsrichting. Hiermee luidde hij het derde tijdvak dat we hier onderscheiden in, waarnaar wordt verwezen als het (oude) *Keynesianisme*, maar ook (correcter) met de term 'neoklassieke synthese'.⁴⁰ Al snel na het verschijnen van Keynes' magnum opus begon men namelijk met het interpreteren ervan, wat leidde tot het samenvoegen van een deel van Keynes' ideeën en die van de marginalisten (ook bekend als de 'neoklassieken') tot één theoretisch raamwerk.

Na de oliecrisis van de jaren '70 werd de neoklassieke synthese alweer vervangen door een vierde paradigma: dat van de micro-grondslagen.⁴¹ Het Keynesianisme verloor aan glans omdat het geen adequate oplossing voor de 'stagflatie'⁴² leek te bieden. Robert Lucas kwam juist toen met zijn 'Lucas critique', waarin hij stelde dat een macro-economisch model gebaseerd moest zijn op micro-economische grondslagen ('microfoundations'). Anders zouden de uitkomsten van empirisch onderzoek volgens hem afhankelijk zijn van overheidsbeleid, en daarom niet algemeen geldig. Het denken van Lucas leidde tot twee stromingen: de 'nieuw-klassieken' en de 'nieuw-Keynesianen', waarvan de laatste nu nog steeds dominant is in de economische wetenschap. Het idee van micro-economische grondslagen heeft ertoe geleid dat de meest gebruikte macro-economische modellen tegenwoordig gebaseerd zijn op een 'representatief huishouden'. De term *neoklassiek* wordt vaak gebruikt om te verwijzen naar het op dit moment dominante nieuw-Keynesianisme.⁴³

³⁹ Zie bijv. hoofdstuk 2, *A historical survey*, in Felderer, B. & Homburg, S. (1992/1987): *Macroeconomics and New Macroeconomics*. Ook David Ricardo, Thomas Malthus, Jean Baptiste Say en John Stuart Mill behoren tot de klassieken; tot de marginalisten worden onder andere William Stanley Jevons, Alfred Marshall, Léon Walras en Francis Edgeworth gerekend.

⁴⁰ Zie bijv. hoofdstuk 5, *The Keynesian theory*, in Felderer, B. & Homburg, S. (1992/1987): *Macroeconomics and New Macroeconomics*.

⁴¹ Zie bijv. hoofdstuk 5, *The new classical school*, en hoofdstuk 7, *The new Keynesian school*, in Snowdon, B. & Vane, H. R. (2005): *Modern Macroeconomics – Its Origins, Development and Current State*.

⁴² Een samenvoeging van 'stagflatie' en 'inflatie', waarmee wordt verwezen naar de combinatie van hoge werkloosheid en hoge inflatie, die moeilijk verklaard kon worden door de neoklassieke synthese.

⁴³ De term *neoklassiek* wordt ook vaak gebruikt om te verwijzen naar alle dominante stromingen na de klassieken, achtereenvolgens de marginalisten, de neoklassieke synthese en de nieuw-klassieken en nieuw-Keynesianen.